

A saussure-i tanítások magyar visszhangjához*

Nem hivatali feladatomban sem a tudománytörténet művelése, sem pedig elméleti és módszertani fejlődésünknek kritikai szemmel tartása. Nem is érzem magamat többnek vendégnél ezeken a területeken. Hogy az intézet¹ és a tanfolyam vezetőinek ismételt kérésére mégis vállalkoztam a fenti téma vázlatos kidolgozására, vagy még pontosabban: e témához bizonyos adalékok szolgáltatására, az csak annak terhére írandó, hogy szívügyem a nyelvtudomány, közelebbről a magyar nyelvészet, s korántsem örülnék annak, ha nyelvtudományunk mai fejlődése ugyanúgy s ugyanazért egyoldalúsodna mostani szakaszában, ahogyan és amiért egyoldalúsodott a most tárgyalandó korszakban, amelyet éppen ezért — mutatis mutandis — a maihoz hasonlóan érzek, mégpedig főleg veszélyeiben.

SAUSSURE-nek a magyarországi általános nyelvészetre és a magyar nyelvészeti konkrét kutatásokra tett hatását vizsgálni könnyű is, nehéz is. Könnyű, mert nem túl nagy anyag megmozgatásával tulajdonképpen végére is érünk, legalábbis a közvetlen hatásnak. Nehéz viszont nemcsak tetten, hanem egyáltalán utol is érnünk azt a fajtáját hatásának, amely a nyelvészeti aprómunkában jelentkezik, s amelyről, vagy legalábbis annak saussure-i eredetéről és ösztönzéséről leggyakrabban maga a hatás befogadója sem tudott. Éppen ezért, főleg ez utóbbi területen, nehéz mást bemutatnom, mint mozaikkockákat, amelyeket semmiképpen sem tudnék összerakni kerek képpé. Ezért itt nem törekedhettem nemhogy a példák, de még a problémák teljességére sem.

Időközben — az előzményekre való rövid utalást nem tekintve — SAUSSURE legelső említésétől² 1945-ig mentem el. Ez a határvonás érzésem szerint nem mesterséges: felszabadulásunkkal a nyelvtudományban nem indult ugyan mindjárt új korszak, de mégis, új helyzet következett be. Korábban aki modern és korszerű akart lenni, annak — tudományunk történelmi helyzete folytán — főleg SAUSSURE-höz kellett fordulnia, illetőleg eljutnia; 1945

* A szerkesztő bizottság DEME LÁSZLÓ tanulmányát vitaindító közleménynek szánja, s az érdeklődőknek szívesen ad lehetőséget hozzászólásuk közzétételére.

¹ Meghallgatta 1958. október 17-én, megvitatta október 31-én az MTA Nyelvtudományi Intézetének plénuma az évek óta folyó szakmai-ideológiai továbbképzés keretében. A tanulságos vita során felmerült fontosabb kérdésekre jegyzetekben térek ki.

² GÁLDI LÁSZLÓ figyelmeztet rá, hogy SAUSSURE művének nálunk is, de más országokban is, tulajdonképpen a második kiadása vált csak ismertté, s ezt a kérését az első világháború közbejötté magyarázza. Nálunk — tudomása szerint — az akkor Magyarországon tartózkodó SAUVAGEOT hívta fel e munkára GOMBOSZ figyelmét. Így a SAUSSURE-hatás korszakának kezdete 1922-nél előbbre nem tehető.

után viszont már nem ő, sőt egyre kevésbé ő volt a számunkra kínálgató legnagyobb s leginkább előre vivő segítség és minta. Az 1945—1950 közötti korszak ugyan zavaros, visszás és stagnálásra készítő volt sok tekintetben (I. erre MNy. LI, 269—70); ám SAUSSURE-rel szembeni negatív feladatát elvégezte, sőt mintha még a kelleténél is jobban és erélyesebben végezte volna el. De ennek taglalása most messze vezetne; s a számunkra most lényegeset, az időkor lezárásának megokolását, különben is már kiragadtuk belőle.

1. Tekintsük át az előzményekből nagy vonalakban a hazai általános nyelvészet helyzetét és arculatát a század első két évtizedében, majd utána igen röviden SAUSSURE tanításának lényegét.

a) Az általános nyelvészet két főágú stúdium. Foglalkozhat egyrészt a *nyelveknek közös*, másrészt viszont a *nyelvnek általános kérdéseivel*. Az első az összehasonlító nyelvtudománynak továbbfejlődménye; a második viszont rendszerint nem ilyen belső, nyelvtudományi indíttatású, hanem a filozófia, a lélektan, a társadalomtudomány vagy az emberrel foglalkozó egyéb tudományok valamelyike felől közelíti meg a nyelvet, mint az egyik legfontosabb emberi produktumot. Nálunk a századfordulón általános nyelvészet — egy-egy részletterületet, pl. a mondat elméleti problémáinak bogozgatását nem számítva — sem az első, sem a második értelemben nem volt: az összehasonlító nyelvtudományok még nem értek el a közös kérdésekig, az általános problémák vizsgálatára meg hiányzott a valamennyire is szilárd filozófiai alap. (Vö. még TAMÁS: III. kongr. 11—2). GOMBOCZ ZOLTÁNNAK az a két ismertetése, amelyben a „jelenkori nyelvészet alapelveit” tárgyalva STEINTHALT és PAULT (Nyr. 1898), majd WUNDTOT (1902—3) mutatja be a magyar olvasóközönségnek, jóformán egyedül tölti be a harminc éves úrt MÜLLER MIKSÁNAK SIMONYI-féle fordítása (2. kiadás 1878-ban) és a Nyelvtudomány c. folyóirat megindulása (1907) között. S e folyóirat, melynek beköszöntő cikkében PETZ GEDEON az akkor legmodernebb, a nyelv-lélektani irány követését és továbbfejlesztését tűzi célul a nyelvészek elé (I, 1), maga sem él tovább, mint az első világháború kezdetéig (vö. TAMÁS: III. kongr. 15).

Általános nyelvészetünk tehát e korban nem volt, amennyiben mégis volt, annyiban is csak fordítás-irodalomként. E fordítás-irodalomban az akkor legfrissebb, a nyelv-lélektani irányzat volt az uralkodó (vö. TAMÁS: i. h. 12), olyannyira, hogy a fordítók vagy ismertetőik olykor nyelv-lélektant láttak abban is, ami pedig nem az volt. Így ROZWADOWSKIRÓL írva, aki BAUDOIN DE COURTENAY alapján a nyelvi rendszerrel, elsősorban a rendszerkényszerrel és a rendszerbeli aránykényszerrel foglalkozik, RUBINYI megjegyzi, hogy elgondolása a WEBER-féle pszichológiai törvényre emlékeztet (Nytud. III, 73). GOMBOCZ ugyanezen időtájt a jelentésváltozásokról igyekszik igazolni, hogy nem logikai, hanem lélektani folyamatok eredményei (MNy. VII, 97). S amikor HORGERNÁL GOMBOCZ azt kifogásolja, hogy az analógiában túlzottan csak a lejátszódás lélektanát vizsgálja (MNy. XI, 104), maga csak annyit helyesbít rajta, hogy a ráhatást jobban tekintetbe veszi, de lényegében a nyelv-lélektanon belül maradva (uo. 105). HORGERTIÁK „A nyelvtudomány alapelvei” című kézikönyvében mind szellemében, mind pedig tudománytörténeti részében PAUL és WUNDT a legújabb szerző s a nyelv-lélektan a legújabb irányzat (I. kiadás 1914-ben, de így az 1926. évi 2. kiadásban is 122—3; vö. még TAMÁS: i. h. 16). S jóval több az is jellemző véletlennél, hogy Saussure neve először GOMBOCZ ZOLTÁNNAK egy „Újabb

nyelvlélektani dolgozatok” című összefoglaló ismertetőjében jelenik meg nálunk 1922-ben (MNy. XVIII, 130), mégpedig úgy, mint a nyelvlélektani irány egyik követőjéé. Igaz: a két évvel későbbi részletesebb ismertetésben (MNy. XX, 141—3) GOMBOCZ már a maga valóságában mutatja be SAUSSURE-t, vagyis úgy, mint aki a nyelvi elemek jelszerűségét s e jelállomány rendszerűségét vallja, elválasztva a szinkronikus jelrendszertant a diakronikus jeltörténeti vizsgálatoktól; ám teljes és mélyebb megértéséhez csak később jut el.

Hogy mennyire a nyelvlélektan felől nézi kezdetben SAUSSURE-t, arra igen érdekes adalék 1922-ben közölt, tehát a vele való első ismerkedés nyomait mutató, „Változás és törvény a nyelvtudományban” című cikke (ÖM. I, 64). Ebben a modern nyelvtudomány három alapvető elvének a történeti, a lélektani és a társaslélektani elvet mondja; a nyelvtudomány céljának pedig azt, hogy a nyelvfelődés egyéni és társas lélektani feltételeit vizsgálja (i. h. 64). Ám a továbbiakban azt fejtegeti, hogy a külső nyelvtörténetnek belső nyelvtörténetté kell mélyülnie (uo. 65), s bár itt nyilván arra gondol, hogy az adatok változásának vizsgálatát a változás lélektanának megértésével kell elmélyítenünk, mégis e terminológia önkéntelenül a „linguistique interne” és a „linguistique externe” szétválasztást juttatja eszünkbe. S még nagyobb a hasonlóság SAUSSURE gondolataival a továbbiakban, amelyek szerint a nyelvet vizsgálva e szón nem az írott, de nem is a hangosan beszélt nyelvet értjük (65), mert a hallható beszéd s annak megváltozása csak jele a belső nyelvnek és változásának (66). Vajon nem a langue és parole szétválasztásának valami-féle, a szokásosnál is jobban átpsichologizált változata-e ez?

b) GOMBOCZnak 1924-ben megjelent SAUSSURE-ismertetésével az előzmények korszaka tulajdonképpen le is zárul, s már a követése, az adaptációé és továbbfejlesztése kezdődik. De mielőtt erre rátérnénk, hasznosnak látszik néhány főbb vonásában összegezve felfrissítenünk a legfontosabb saussure-i tanítások lényegét. Ezt SAUSSURE önálló tanulmányozása ellenére sem kellett magamnak összeállítanom, mert két magyar szerzőnél is készen kaptam: egyrészt BÁRCZI GÉZÁNÁL a „Bevezetés a nyelvtudományba” c. összefoglalásban (137—8), másrészt FÓNAGY IVÁNNÁL abban a jól sikerült és tárgyilagos előadásában, melyet 1951-ben intézetünkben tartott, s amelyet — mivel csak sokszorosításban jelent meg (NyIK. II/6) — még ma is időszerűnek s megjelentetésre érdemesnek érzek. Aki a most adandónál bővebb összefoglalásra, s főleg az enyémnél jobb és részletesebb értékelésre vágyik, azt az utóbb említett helyre utasítom.

SAUSSURE részben újként, részben csak az addigiaknál világosabban, a következő legfontosabb tételeket állította fel:³

1. A nyelvi elemek jelszerűek. A nyelvi jel a jelölő és a jel kapcsolatából áll, s e kettőnek kapcsolata a jelölttel nem okszerű, hanem konvencionális.

³ A vita során FODOR ISTVÁN újból felvetette a régóta ismert problémát: megíthetjük-e SAUSSURE-t abból a műből, amelyet nem maga adott ki, hanem tanítványai. Úgy érzem: hatása szempontjából ez a kérdés nem is érinti a művet, hiszen a bírálatok sohasem SAUSSURE-t mint egyént, hanem a nevével megjelent munkát mint elvek és gondolatok rendszerét taglalják; nem a szerzőt tartva okosnak vagy kevésbé annak, hanem a munkában található gondolatokat és megállapításokat igaznak vagy kevésbé annak, helyesnek vagy tévesnek. De megnyugtatóan leszögezhetem újból: amikor SAUSSURE-t említem, nem emberi egyéniségére gondolok, hanem a nevével megjelent és fémjelzett posthumus munkára, illetőleg az abban foglaltakra.

2. E jelszerű elemek rendszert alkotnak, s értéküket a rendszer többi tagjával szembeni különbségük adja és határozza meg.

3. Más a langue és más a parole; az egyik anyagtalan, szociális és konstans, a másik fizikai, egyéni és alkalmi; bár a kettőnek kölcsönhatása tagadhatatlan.

4. Más a szinkrónia, és más a diakrónia. Az előbbi szempontjából a nyelv jelszerű elemek zárt rendszere; az utóbbiban csak az egyes elemek változása fogható meg, a rendszerszerűség nem.

5. Más az, ami a nyelvben van, s más az, ami körülötte: a nyelv társadalomtörténeti kapcsolatai egy bizonyos „linguistique externe”-be tartoznak, mely elválasztandó a tulajdonképpeni nyelvészettől, a „linguistique interne”-től.

Nem az a feladatomban most, hogy e tételeket bíráljam, s ebben nem is vagyok illetékes. De annyit megjegyeznek: ha megforgatjuk őket, bármelyiküket is, mindig ugyanaz jön ki: hogy SAUSSURE e tételeknek szinte mindegyikében a bonyolult valóság dialektikájának két-két pólusát ismerte fel. Például a jelszerűség hangsúlyozásában benne van egyrészt a pszichikai és a fizikai oldal, másrészt a valóság és tükröződése közti ellentét felismerése; a rendszerszerűség felfedésében benne van annak meglátása, hogy a nyelvi elem egyrészt individuum, másrészt rendszertag; a többi tételnél még világosabb a bipolaritás. A hiba csak az, hogy e kétsarkúságnak SAUSSURE néha csak az egyik vonatkozását látta meg; ez mutatkozik például a különbségek hangsúlyozásában, de az összefüggések elhanyagolásában, vagy például a pszichikai oldal kiemelésében, de a fizikainak a parole-ba való utalásában; — ha meg az ellentét mindkét tagját meglátta, kibékíthetetlennek találta ellentétüket, s szembeállította őket egymással, mint például a szinkróniát a diakróniával, a linguistique externe-t az interne-nel; — vagy ha felfedezte is összefüggésüket, mint például a parole-ét a langue-ével, vizsgálataikat akkor is csak külön-külön tudta elképzelni. Így tehát a felismert ellentétekkel nem tudott mit kezdeni, ellentétüknek éppen dialektikus voltát nem fogta fel; tételei mozaikok maradtak, amelyeket nem tudott összerakni, s amelyek éppen azért váltak annyi túlzás és elhajlás alapjává, mert nem épülvén össze egy szerves egységbe, mindenki azt ragadhatta ki belőlük, amelyik éppen tetszett neki, s ahhoz konstruált az esetleg helyesen felismert részigazságot „teljes igazsággá” torzító saját rendszert.⁴

⁴ Ezt a sajátságát igen fontosnak tartom a különféle nyelvtudományi izmusok kialakulása szempontjából. Többen hivatkoztak és szoktak hivatkozni arra, hogy a — főleg nyugaton divatozó — különféle rendszerek mindegyikének megvan azért a racionális magva. Ez igaz is. De a baj ott kezdődik — s ekkor válik egy irányzat izmussá —, hogy ez a racionális mag mindig csak részigazság, de hangsúlyozói teljes igazságnak tekintik, s ebből akarnak mindent megmagyarázni. A pszichologizmusnak igaza van abban, hogy a nyelv lélektani jelenség; de elfeledi, hogy nem csak az, hanem az is, s így nem minden magyarázható meg benne lélektani alapon. Ugyanígy helytelenül abszolutizálja a nyelv társadalmi jellegének helyes tanítását a szociologizmus; vagy a nyelv kifejező és kommunikatív funkciójának alapjában véve helyes gondolatát a behaviourizmus; stb. Van bizonyos racionális magva még a neoszemantikus iskolának, sőt a logikai szintaxis irányzatának is. A baj csak az, hogy ami ezekben racionális, az nem önálló (ti. a kiindulás), ami viszont önálló, az nem racionális (ti. az arra épített rendszer és módszer). E nyelvészeti izmusok sajnos nem azzal jellemezhetők, hogy a nyelvről ezt vagy azt a részigazságot fölsímték, hanem főleg azzal, hogy ezt vagy azt a már korábban fölsímt részigazságot ad absurdum vitték, tévesen általános magyarázó elvvé igyekeztek tenni. — Itt természetesen mindig a nyelvészeti

SAUSSURE utóélete épp azért oly változatos és sokágú, mert a mag, az alapgondolat szinte bármihez adva volt benne. De hogy annyira szétesett, mint amennyire, s hogy annyi mindenfélének vált alapjává, azt magam nem is elsősorban elméletének idealista, hanem módszerének metafizikus voltával magyaráznám. S az egészet intő példának látom számunkra is a tekintetben, hogy ha valamely műben adva vannak is a dialektika elemei, az mennyire távol állhat még magától a dialektikától, sőt olykor egyenest szemben is vele.

2. De térjünk át most SAUSSURE hatásának vizsgálatára a hazai általános nyelvészetben. Sok jó szempontot találunk ehhez TAMÁS LAJOSnak már többször idézett kongresszusi előadásában (III. kongr. 9—47); erre itt hívom fel a figyelmet azzal, hogy a megelőző és további részletekben is gyakran segítségemre volt.

a) Az ismertető és továbbfejlesztők sorában GOMBOCZ ZOLTÁN az első. Mint ismertetőt már említettem, s utaltam arra is: hogyan fejlődött a nyelvlélektani iránynak, főleg WUNDTnak követőjéből fokozatosan SAUSSURE tanítványává (l. még erről MELICH: MNy. XXXII, 82—3; KOVALOVSKY: MNyTK. 91. szám 14). Mint a saussure-i tanítások továbbfejlesztője, először a szinkronia és diakronia elválasztásának önálló s mindjárt a magyar nyelvre és nyelvészetre alkalmazott feldolgozásával jelentkezik (MNy. XIII, 1). Természetesnek látszik, hogy GOMBOCZ, ahogyan először SAUSSURE-ben a lélektani vonatkozásokat vette észre, most másodikul éppen ezt a kérdést dolgozza ki; főleg, ha tudjuk, hogy HORGERT már egy jó évtizeddel korábban, még az új tanítások megismerése előtt figyelmeztette: van leíró nyelvtan, történeti nyelvtan, sőt általános nyelvtan is, csak éppen nyelvtan mint olyan nincsen (MNy. XI, 102). Ezt a korábbi gondolatát most új megvilágításban látva kifejti: ha a nyelvet mint kollektív érvényű és értékű jelrendszert vizsgáljuk, a szinkroniában mozgunk; ha viszont elemeinek történetét nyomozzuk, a diakronia útjain járunk (MNy. XXIII, 1). S rámutat e tétel horderejére is: a magyar szótövek és formások alakrendszere s egymáshoz való viszonya egészen másként fest a diakronia szemüvegén át, mint a szinkroniáén, s így a vizsgálati síktól függően más-más módon, sőt egymással éppen ellentétesen szemlélendő.

A saussure-i tanítások alkotó feldolgozásának következő állomása GOMBOCZNÁL a „Mi a mondattan?” című cikk (MNy. XXV, 1). Igaz: ebben talán nagyobb RIES hatása, mint SAUSSURE-é; de aligha véletlen, hogy már SAUSSURE ismertetésekor (MNy. XX, 141—3) kiemeli a műből azt a nem is központi tételt, hogy a nyelvi elemek érintkezése lehet szintagmatikus és asszociatív. S az sem véletlen, hogy az adaptációs sorozatnak ez a kérdés lett a következő állomása: már most említett ismertetésében utalt arra, hogy a kétféle kapcsolat gondolata foglalkoztatta korábban (1911, 1915) őt is, sőt még előbb már (1893) ZOLNAI GYULÁT is.

izmusokról van szó. S egyébként sem izmus minden, aminek e képzővel végződik az elnevezése (ahogyan más oldalról izmus viszont a glosszematika, noha elnevezése nem *-izmus* képzőre végződik); hiszen például a valósággnak nem egy bizonyos szempontból való eltorzítása, hanem éppen a minden szempontú, a dolgok természetének megfelelő teljes megragadása, a helyes értelmében vett marxizmus sem izmus a fenti értelemben.

Az 1932/33. egyetemi tanévben — igaz, hogy LAZICZIUSON s másokon keresztül, de saját korábbi ösztönös megérzését itt sem nélkülözve (erre l. MNy. XXX, 3) — eljut azután GOMBOCZ a fonológiához is, sajnos csak egyetemi előadásainak keretében (vö. ÖM. II/1, 55). A fonológia alapkérdéseit a tőle megszokott világos rövidséggel fejt ki, a fonémadefiníciók közül a lélektani irányút fogadva el, s már itt előre sejtetve nemcsakára ki is fejtett funkcionális szemléletét. Mint később, az említett helyen írja, SAUSSURE-nek és tanítványainak itt sem volt több a szerepe számára, mint hogy kész terminológiával és világos kategorizálással tudatosították benne azt, amit hangtani vizsgálódásainak eredményeként ösztönösen és homályosan már régóta érzett.

Valóban: a korábban, s még Nyelvtörténeti módszertanában (1922) is elsősorban WUNDTOT követő pszichológus nyelvész már Jelentéstanában (1926) egyre jobban a funkció, illetőleg az alak és funkció kettőssége felé fordul (vö. TAMÁS: i. h. 19—20). Még inkább erre viszi őt a szintaxissal való foglalkozás (1929). S csoda-e azután, ha a fonológiából is elsősorban ugyanezt fogta meg: hogy az alak mellé a funkciót teszi ellenpólusnak a hangtanban is, ezzel teljessé téve e bipolaritást a nyelvtannak minden ágában? Emlékezetes utolsó elnöki megnyitójában teljes elvi rendszert igyekszik felvázolni az alak és funkció kettőssége alapján (MNy. XXX, 1), azt bizonyítva, hogy a nyelvnek mindhárom nagy szektorát, a hang, a szó és a szintagma birodalmát, ugyanez a párhuzamosság jellemzi. S érdekes, hogy e funkcionális szemlélete mögött megfér az indulásából örökségként hozott lélektani is: szerinte a saussure-i tanítás lényege a nyelvnek mint lélektani valóságnak vizsgálata; s maga a funkcióval bíró fonéma sem más, mint lélektani hang (i. h. 1, 3).

Mint látjuk: GOMBOCZ nyelvész szemlélete fokozatosan, lépésenként alakult át, fejlődött tovább SAUSSURE hatására. Ez az átalakulás nem másolás eredménye, hanem adaptációé, vagy még annál is kevesebbé, hiszen az új mester nem addig nem sejtett gondolatokat ad GOMBOCZNAK, hanem csak felszínre hozza, megfogalmazni segíti a benne már korábban megvoltakat.

b) A saussure-i ánus iskolának Magyarországon kétségkívül LAZICZIUS GYULA a leghívebb, legönállóbb s legharcosabb képviselője. Míg GOMBOCZ-OT — s majd látni fogjuk, SAUSSURE minden más magyar követőjét vagy bírálóját is — egyes nyelvek konkrét vizsgálata során szerzett tapasztalatai és támadt gondolatai vezették el általános elvi és módszertani kérdésekig, LAZICZIUS ÉPP ellenkezőleg: az általános kategóriákkal találkozott előbb, s amennyiben valamely nyelvi részletkérdés vizsgálatáig jutott, vagy akár a nyelvi rendszer egy nagyobb szektorának áttekintéséig, gyakran ott sem a konkrét anyag tanulmányozásából vont le elvi következtetéseket, hanem fordítva: készen kapott vagy általa előre elkészített elvi megállapítások bizonyítására használta csak fel a nyelvi anyagot.

Ilyen mindjárt első jelentősebb cikke, „A fonológiáról” című (MNy. XXVI, 18). Ebben az akkor önállósodó stúdium elveit ismerteti röviden, azután futólag érintve az intenzitáscsökkenés és -növekedés jelentőségét, ezzel próbálja megoldani a magyar nyelvtörténetnek néhány régóta vajdó problémáját: a tővégi magánhangzók lekopását, a labializációt, a nyiltabbá válást (i. h. 27). Következő tanulmánya, „Egy magyar mássalhangzó-változás fonológiája” (MNy. XXVI, 266) sem más tulajdonképpen, mint

bizonyító anyaga annak az általános tételnek, hogy a nyelvi rendszer, adott esetben a hangrendszer, maga megindíthat vagy megakadályozhat bizonyos változásokat, ahogyan például a magyarban a $h +$ mássalhangzó kapcsolatokat valamilyen módon feloldódásra kényszerítette egyrészt az a rendszertani körülmény, hogy mássalhangzó előtt h nem ejthető, csak χ , másrészt viszont, hogy ez a fonéma a fejlődés során eltűnt a magyar hangrendszerből. Mert ha dolgozata nem egy elméleti tétel bizonyítása, hanem egy a gyakorlati munka során felmerült probléma megoldása akart volna lenni, akkor a szerzőnek észre kellett volna vennie egyrészt azt, hogy a $h +$ mássalhangzó kapcsolatok feloldódásának más módjai is voltak, mint amelyeket ő bemutat (erre l. MNy. XXXIX, 133), másrészt meg azt, hogy a χ fonéma kivétele nemcsak a $h +$ mássalhangzó kapcsolatokban, hanem a szóvégi h kérdésében is elvishetetlen helyzetet teremtett, s a nyelvi rendszernek azt is meg kellett oldania.

Elméleti érdeklődése hamarosan el is viszi őt az összefoglalásig. „Bevezetés a fonológiába” című munkája (NyK. XLVIII, 1, 165 és kny.: MNyTK. 33. sz., 1932) jeles összegezése mind a fonológia történetének, mind pedig legfontosabb elveinek. Itt az illusztrációs anyag a magyar köznyelv és nyelvjárások hangállománya, a történeti fonológiára pedig néhány magyar és finnugor vitatott hangtani kérdés. Ezt a művét hamarosan követi még „A magyar nyelvjárások” című (MNyK. I/11; 1936) munkája. A kettő együtt a fonológiának máig is legteljesebb magyar nyelvű összefoglalása, s egyben a magyar fonológiának is eddigi legátfogóbb kidolgozása.

Részletes taglalásukba itt nem bocsátkozom. Csak egy-egy példán mutatnám meg a nyelvi anyag és az elvont elmélet küzdelméből: milyen az, amikor az első győz, s milyen, amikor a második. Tudjuk: LAZICZIUS a magyar köznyelv és nyelvjárások fonémarendszereit a rövid és a hosszú magánhangzós fonémák számával jellemzi. Ahol hét önálló fonéma van, ott háromszögbe, ahol nyolc, ott négyszögbe foglalja őket. A továbbiakat ennek alapján állapítja meg; van $7 + 7$, $7 + 8$, $8 + 7$ és $8 + 8$ fonémát használó nyelvjárás. E négy típus azonban kevésnek bizonyul; így kisegítő szempontul veszi bizonyos fonémák megterheltségét. A hét fonémát használó rövid rendszer így lehet közönséges, kommentár nélküli; de lehet olyan is, amelyben az \bar{o} megterheltsége jóval nagyobb a másutt szokásosnál. Hasonlóan a hét fonémát használó hosszú rendszer lehet közönséges, és lehet i -zű. Így sikerül azután az előre gyártott típusokat megkétszereznie, mert most már a $7 + 7$ és a $7 + 8$ rendszer mellett új az \bar{o} -zű $7 + 7$ és \bar{o} -zű $7 + 8$, továbbá a $7 + i$ -zű 7 ; a $8 + 7$ mellett pedig új a $8 + i$ -zű 7 ; s végül lehetséges \bar{o} -zű $7 + i$ -zű 7 is. Itt LAZICZIUS a nyelvre hallgatott, s bonyolultabb terminológiával ugyan, de lényegében helyesen jutott vissza a zárt \bar{e} -zű, a nyílt e -zű és az \bar{o} -zű, illetőleg az \bar{e} -zű, \bar{e} -zű és i -zű nyelvjárások fogalmához. Hogy ez elméletén tulajdonképpen mekkora csorbát ejt, azt most nem vetem szemére, mert én az így feltárt valóságot többre becsülöm a merev elmélet tisztaságánál. A baj az, hogy végülis LAZICZIUS a magyar nyelvterület térképét nem a megfejelés után nyert kilenc, hanem a megfejelés előtti négy típus sémáival népesíti be, s abból von le igen messzire nyúló következtetéseket köznyelvünk eredetére nézve. Másrészt: amikor észreveszi, hogy térképén mennyire távol eső s egymással összefüggésbe sem hozható nyelvjárások kerülnek elmélete alapján egy típusba, nem az elméletet tartja hibásnak, hanem a nyelvjárásokat; s a történeti dialektológusokra bízva, hogy derít-

sék fel e sajátos jelenség okát.⁵ — Az egész rendszerezés erősen a formalizmus jegyében fogant. Olyan ez — szoktam mondani —, mintha valamelyik biológusunk, a lábak száma alapján osztályozván az élőlényeket, a kétlábúak közé sorozná az embert, a tyúkot meg a trópusi kétlábú gyíkot is, azután a fejlődéstörténetesekre háritaná annak kinyomozását: miért is került a valóságban az ember az emlős állatok közé, aránylag távol a madaraktól, a gyík meg a hüllők közé, elég távol az embertől.

A fonológiának, de LAZICZIUS egész nyelvszemléletének is, némileg új színezetet ad később BÜHLER Sprachtheorie-jének megjelenése. A munkát LAZICZIUS először ismerteti (NyK. XLVIII, 365), mégpedig teljesen egyetértően; s a továbbiakban egyre inkább fel is használja. „Általános nyelvészet” című következő, a fonológián már jóval túlmenő összefoglalásában (1942) ennek szellemében foglalkozik a nyelv s ezen belül a fonéma funkcióival. De már ez előtt, „Jeltan, elemtan” című cikkében (NyK. XLIX, 172) bevezeti a bühleri hármasság funkcióit a fonológiába, s — ismét az elméletből, nem a nyelvből kiindulva — betölti az úrt a fonéma és a változat közt az emfaticum fogalmának bevezetésével. Érdekes, hogy itt még emfaticumként szerepel — helyesen — nemcsak az időtartam-többlet, hanem a szó dinamikus képének, azaz hangsúlyviszonyainak megváltozása, továbbá a hangszín eltorzulása s általában minden affektív ejtés is; az Általános nyelvészetben, sőt már a két mű közti idegen nyelvű munkákban azonban az emfaticum fogalma az érzelem okozta nyúlásra szűkül le, mert így illik legjobban a fonéma és a változat közé. — Itt is, másutt is küszködik LAZICZIUS azzal, hogy a fonológia kategóriáit a langue—parole kettősség sémáiba gyömöszölje, melyet oly sokra becsül, hogy „A nyelvtudomány harmadik axiómája” című cikkében (Athenaeum XXVI, 36) még BÜHLERT is megbírálja, mert annak négyes rendszere, a Sprechhandlung, Sprechakt, Sprachwerk és Sprachgebilde — az ergon, energiea és aktus fogalmát tartalmazván — ellene mond a saussure-i kettősségnek:

A fonológia tételeit s ezen belül az emfaticum tanát most nem bírálom; e kérdésről l. Magyar Hangtani Dolg. 134—154. Csak arra mutatnék itt rá: ha egyáltalában igaz is a nyelvi jelre a bühleri hármasság, a kifejező, ábrázoló és felhívó funkció, azt senki sem bizonyította be, s LAZICZIUS is csak posztulálta, hogy akkor ez a nyelvi jel elemeire, a fonémákra is érvényes. Ami pedig az egész funkcionalizmust illeti a fonológiában, arról csak annyit: a szavakat a beszélő egyenként tartja számon, s ezeknek jelentésük is egyenként van; mégpedig minden konvencionális hangtestnek a magáé; a fonémákat is egyenként tartjuk számon, de azokhoz funkciót már nem mint egyedekhez, csak mint kategóriához tudunk fűzni, hiszen nincsen külön funkciója a *b*-nek, a *k*-nak, az *a*-nak, az *i*-nek — ahogyan saját jelentése van a *kutya*, az *ostor*, a *könyv* szavaknak —; a fonéma nem azért funkcióelem — ha az —; mert *b* vagy *k* vagy *a* vagy *i*, hanem azért, mert fonéma, mert szavak hangtestének alkotására és megkülönböztetésére

⁵ L. pl. ezt a megjegyzést: „Ha a fonológiai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyar föld egyik sarkában ugyanolyan magánhangzó-rendszert használ a nép, mint attól esetleg 100 kilométerrel távolabb fekvő vidéken, akkor ezt a tényt, mint nyelvi tényt, egyszerűen el kell fogadnunk nem törődve a földrajzi távolságokkal. Hogy aztán mi közük van egymáshoz a földrajzilag olyan távol eső nyelvjárásoknak, mint pl. a középső palóc és a középszekely... az más kérdés, nyelvjárásaink genetikai összefüggésének kérdése” (Bevezetés a fonológiába 56).

használt és használható önálló hangeszköz; aminek pedig kifejező, ábrázoló és felhívó funkciója van — ha van —, az sohasem a fonéma, hanem mindig a szó, amely fonémákból épül ugyan, de a fonémával nem a mennyiségi, hanem a minőségi különbség viszonyában van.

Szó sincs arról, hogy LAZICZIUSnak egész életművét negatíve kellene értékelnünk.⁶ Ragyogó és gyümölcsöző például az a — bár eredetében nem önálló, de jól adaptált — megállapítása, amelyet „A finnugor igeidők kialakulásának kérdéséhez” című cikkében (MNy. XXIX, 18) tesz arról, hogy a semmi, a morfológikus nulla is lehet funkciós elem, ha a vele ellátott alakot a maga rendszerében nézzük. Másutt is sok helyen vannak érdekes részeredményei, főleg ott, ahol egy-egy konkrét részlet kidolgozását vállalta. De feladatomból kifolyólag most nem életművének értékelésével foglalkoztam, hanem elsősorban annak bemutatásával: hova vezetett nála, s hova vezethet bárkinél az, ha az elméletből indul ki, s azt igyekszik ráhúzni a valóságra; s ha nem az elméletet bírálja a valóság alapján, hanem a valóságot az elmélet alapján.

LAZICZIUS elméleti és fonológiai működéséért elismerő bírálatot elég keveset kapott Magyarországon,⁷ s tulajdonképpen még ezek is inkább a fonológiának, s ezen belül a GOMBOCZ tekintélyétől védett funkcionális felfogásnak szóltak (így pl. Jelentés az 1930. évi Szily-jutalomról: MNy. XXVII, 212; hasonlóan CSÚRY: MNy. XXXIII, 58), mintsem saját eredményeinek, amelyeket vagy kommentár nélkül ismertettek (így pl. HADROVICAS az emfaktikumról: MNy. XXXIII, 266), vagy éppen bíráltak (így pl. CSÚRY az idézett helyen, továbbá BALASSA: Nyr. LXIII, 107). Merev, dogmatikus magatartását, kategorikus kijelentéseit is többen helytelenítették (pl. JACOBI—LÁNYI: MNy. XXXV, 102, 108; XXXVI, 75; NAGY J. BÉLA: XXXVII, 84). Teljesen visszhang nélkül maradt felhívása egy magyar fonológiai társaság megalapítására (MNy. XXXII, 279); kommentár nélkül maradt beszámolója a negyedik nemzetközi nyelvészkonferenciáról (uo. 340). Igen tanulságos megneznünk — mire nem jók a mutatók! — a Magyar Nyelv-összesítő tárgymutatójában LAZICZIUS visszhangját. Azt látjuk, hogy hatalmas elméleti munkásságát alig néhány évig kíséri még ez az előbb jellemzett vegyes és

⁶ Életművét ma még fel sem tudjuk mérni: vannak még posthumus munkái megjelenőben, vagy éppen kéziratban. Nem is próbáltam felmérni, hiszen feladatom nem az, ahogyan nem az volt például a GOMBOCZ-csal való foglalkozáskor sem. Mostani rövid áttekintésemben nem érdekelhetett sem LAZICZIUSnak kiváló fonetikai, továbbá magyar és finnugor nyelvezeti munkássága, sem az általános nyelvészetiből és a fonológiából az, ami külföldi folyóiratokban jelent meg, nem jelentéktelen számban. Tulajdonképpeni problémám ugyanis: SAUSSURE tanításainak hatása a magyarországi általános, s ezen keresztül a magyarországi magyar nyelvészetre; s ezért LAZICZIUS-tól sem vehettem itt többet tekintetbe, mint amennyit a vizsgált korszakban a magyarországi magyar nyelvészek szélesebb köre ismert vagy ismerhetett. Értékeléseim is mindig e szemszögből értendőek; s ha később LAZICZIUS kudarcáról beszélek, az sem annyit jelent, hogy munkássága a nyelvtudomány mint nemzetközi vizsgálódási folyamat szempontjából funkciótlán és hiábavaló volt; csak annyit, hogy a magyarországi magyar nyelvészek szélesebb köreire igen kevéssé volt hatással.

⁷ Vö. az előző jegyzet végén mondottakat. Nem akarom tehát elvitatni LAZICZIUSnak európai elismertetését, sem azt, amire FODOR ISTVÁN figyelmeztetett, hogy ti. ma a nyugati általános nyelvészeti munkák gyakran s általában egyetértőleg hivatkoznak tanulmányaira. Visszhangtalanságának itteni említése is csak a magyarországi magyar nyelvtudomány oldaláról értendő. — Persze érdekes lenne egyszer azt is megvizsgálni: külföldön kik, mit, miért és hogyan idéznek tőle szívesen.

fanyar kommentárirodalom is; azután egyre inkább csak konkrét magyar és finnugor hangtörténeti meg magyar etimológiai cikkeire történnek utalások. Jellemző, hogy akiknek kedvet teremtett egy-egy elméleti kérdés megvizsgálásához, azoknak is főleg merev tételeivel ellenkezésben fordult ide az érdeklődésük. Ilyen volt TAMÁS, akiről később beszélnék; de ilyen volt például TOMPA JÓZSEF is.

Vessünk egy pillantást LAZICZIUSnak TOMPÁval való vitájára. Felfedezvén azt, hogy a tőszók és képzett szók, illetőleg az egyszerű és az összetett szók kategóriái közt található bizonyos átmenetek, LAZICZIUS a merev szinkronia szempontjából vette vizsgálatba azt, ami tipikusan történeti kérdés; s mint aki nem ismer átmenetet, csak vagy-vagyot, a szókatégoriák számát ezentúl a hagyományos háromról hatra kívánná bővíteni, önálló műfajnak véve az átmeneteket is (NyK. LI, 14). TOMPA figyelmezteti rá, hogy ha már az átmeneteket vizsgáljuk, legyünk figyelemmel arra, hogy ezek az említett típusok közt mindkét irányban megvannak; de azonkívül jelentkeznek például a ragos szavak és az alapszók, a ragos és a képzős szavak stb. között is; ám ő ezeket nem önálló kategóriáknak tartaná, csak érintkezési, történetileg tekintve átmeneti sávoknak az adott fő típusok között (MNY. XXXVIII, 266). Rövid válaszában LAZICZIUS a két utóbbi ellenvetésről — a fontosabbakról — nem beszél; az első pedig azzal utasítja el, hogy az a szinkroniát nem érdekli (i. h. 279).

De bármelyik vitáját nézzük is LAZICZIUSnak, körülbelül ugyanezt látjuk mindig: ellenfelei a nyelvi tények felől támadják, amelyeket ő sokszor csak feliben-harmadában képes, s jobban nem is akar elméleteibe gyömoszölni; viszontválaszában is rendszerint módszertani kifogásokat támaszt a cikkíróval, nem pedig ellenérveket a felhozott tényekkel szemben; mindezt nemritkán fölényesen és gúnyosan (vö. pl. BALASSÁnak: MNY. XXXI, 48).⁸

LAZICZIUSnak visszhangtalanságát, elszigetelődését, lényegében teljes kudarcát⁹ sokan emberi egyéniségével magyarázzák: merev, kategorikus, fölényes magatartásával. Igaz: olyan volt ő vitafeleivel, amilyen a nyelvvel szemben is: merev, kategorikus, fölényes. De magatartása és visszhangja mégsem ilyen egyszerű ok—okozati viszonyban van; megvan ennek is a maga dialektikája. Mert LAZICZIUS kétségtelenül a legeurópaibb, a legmodernebb alakja e korban nyelvtudományunknak, legalábbis GOMBOCZ halála után; akik pedig bírálják, azok hátulról, egy elmaradottabb, kisebb stílusú nézőpontból bírálják. S ez az, ami őt egyre inkább az elszigetelődésbe, a harc

⁸ VÉRTES EDIT úgy gondolja, hogy LAZICZIUS hangneme csak élete végén, visszavonultsága éveiben vált elkeseredésében bántóvá. De vö. már korábban pl.: „Csodálkoztam azon a tájékozatlanságon, amellyel a cikk megíródott” (MNY. XXXIII, 305). „sebiben odavetett mondataiból nem könnyű kihüvelyezni a lényegét, már pedig vitakozni csak akkor érdemes, ha mindkét fél világosan fogalmazza meg nézetét” (uo. 78). „Igaz, ez nem nagy újság — mondhatná valaki —, mert a nyelvészet berkeiben minden kis veréb már jó ideje ezt csiripeli” (uo. XXXV, 130). „Amint így javában gyönyörködtem ebben az épületes magyarázatban...” (uo. 131). „Az ellenben nem kétséges, hogy én minek tartom J. L.-t. Laikusnak. És ezért nem akartam vele vitázni. Laikusokkal nem lehet és nem is szabad vitakozni” (uo. 176). „Ami mármost az újabb magyarázatot illeti, nekem persze néminemű kételyeim vannak a valószínűsége tekintetében. Ha — stílusosan — szójátékkal akarnám magam kifejezni, azt mondhatnám, hogy egy kicsit »garázdának« érzem a szófejtést hangalakilag is, tárgyilag is” (NyK. LI, 25).

⁹ Már ti. a magyarországi magyar nyelvtudomány oldaláról; vö. egy-két korábbi jegyzetemet.

sértődöttségbe kergeti. Hogy oly kategorikus lett, az emberi egyéniségéből és meg nem értettségéből együtt fejthető meg. Hogy nem értik meg, nem fogadják be és el, az viszont kategorikus voltából érthető meg. Emberi egyéniségében pedig e meg nem értettség teszi egyre elvonultabbá és keserűbbé. Élete végén szellemileg Európába emigrál, ahonnan jött; megszűnik létezni a magyar közönség számára, s a magyar közönség megszűnik létezni az ő számára. Érti saját európaiságát, érzi bírálóinak elmaradottabb voltát; — csak azt nem veszi észre, hogy az ő európaisága a valóságtól való nyugati elszakadás beteg európaisága; bírálóinak maradisága viszont a valósághoz, a nyelvhez való ragszkodás viszonylag egészséges „földhözragadtsága”.

Álljunk meg itt egy pillanatra, ennél az elmaradottságnál. Ez az, amit a nyelvészetben kívül állók nyelvészeti pozitívizmusnak, a nyelvészek újabban szívesebben nyelvészeti realizmusnak neveznek. Ez a pozitívizmus, ez a tényekhez ragadtság mindig hasznosnak bizonyult, amikor negatív erényekre volt szükség, valamilyen szélsőséges és kategorikus elmélet elutasítására; sőt abban a vonásában, hogy a nyelvhez semmit sem enged hozzátenni, ami tőle idegen, végeredményben a materialista nyelvszemlélet elemei csillantak fel nemegyszer a túlzásokkal szemben. Ám erényei negatív jellegükkel domborodtak ki mindannyiszor, ahányszor a szélsőséges elméletektől való tartózkodás a mindenféle elmélettől való általános tartózkodássá, vagy legalábbis az irántuk való teljes közönyösséggé fokozódott benne; abban pedig, hogy hozzátenni nem engedett a nyelvhez, de elvenni belőle igen, például — amikor nem személynevekről volt szó — a társadalmi vonatkozásokat, sőt egy ideig a rendszerszerűség átfogóbb elvét is, abban határozottan az idealizmusba tévedés veszélyének fenyegető fényei villantak meg. Ezért nincsenek a pozitívizmusnak az elmélet és a módszer terén nagy bűnei, de nagy erényei sem; ezért viszonylagos minden egészsége és haladása; s ezért is elégtelen egymagában ma már a továbbmenetelhez. A saussure-iánizmussal szemben negatív megtette kötelességét, de jobbat adni nem tudott helyette, sőt sok tekintetben még olyat sem, mint az. LAZICZIUS tragédiája az volt, hogy ő mereven csak ezt az utóbbit vette észre, ellenfelei viszont csak az előbbit.

Ismét intó példa magunknak: hogy amiben adva vannak a materialista szemlélet elemei, az még mennyire nem szükségszerűen a materialista szemlélet maga, mennyire távol állhat attól, sőt olykor egyenest szemben is vele.

c) LAZICZIUS kategorikus tételei — mint említettem — az ellenzésnek nem mindenkiből a néma formáját váltották ki; voltak, akiket egyes problémák önálló megvizsgálására ösztökéltek. Így vállalkozott TAMÁS LAJOS arra, hogy a fonológiának néhány alapkérdésében a merevnek érzett hivatalossal szemben különvéleményt jelentsen be. „Állandó (szociális) érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban” című cikkében (MNy. XXXV, 273) mindenekelőtt arra figyelmeztet, hogy a szigorú szinkronia tulajdonképpen a vizsgálódás céljaira teremtett munkahipotézis, s az a magában álló hang is. A valóságban egyik sem abszolút, de feltehető, sőt kikövetkeztethető, és vizsgálható. Ezek után a fonémának funkciós, mégpedig jelentéshordozó és jelentésmegkülönböztető erővel számoló felfogását veszi boncolóra. Rámutat arra, hogy a jelentést mindig a hangtest mint egész hordozza, s abból az egyes fonémára nem esik semmi; tehát a fonéma maga nem jelent és nem is differenciál jelentést. Az oppozíciós felfogást bírálva, amely SAUSSURE különbségelméletének terméke, hangsúlyozza, hogy a *t* hangot nem a *d*-től való különbözése, hanem saját jellemvonásai és önálló elemként való felhasználhatósága

teszi a hangrendszerben egyeddé, fonémává. Végül a fonéma és változat szembeállítását bírálva helytelennek mondja azt az elgondolást, amely szerint egyes, a beszédben megjelenő hangok maguk a fonémák, mások pedig csak változatok; szerinte a fonéma, mihelyt megjelenik, már változat, s a változat, ha a szóban van, ellátja a fonéma funkcióját, tehát teljes értékű képviselője annak. Ami különbség a fonéma egyes megjelenési formái között van, az a környezet hatására előálló helyzeti sajátosság; de mindenkinél kényyszerűen azonos lévén, maga is szociális érvényű.

LAZICZIUS válasza TAMÁS állításait egyetlen lényeges ponton nem tudja megcáfolni, legtöbbször nem is érinti. Legsúlyosabbnak szánt ellenérve mindössze annyi, hogy ha a szótest osztatlanul hordja a jelentést, akkor a hangnak nem lévén köze a jelentéshez, a hangtan nem nyelvtudomány, sőt nincs is (MNY. XXXVI, 81). — Persze azzal, hogy hang van és hangtan is van, sőt a hangtan nyelvtudományi stúdium, egyáltalában nem cáfolta meg TAMÁSNAK azt a józan megállapítását, hogy a fonéma minden helyzetben teljes értékűen azonos önmagával, míg felismerhetően betölti funkcióját; bár ez a funkció nem jelentéshordozás, csak részvétél a jelentést hordozó hangtest megalkotásában. Kár, hogy alighanem igen kevesen olvasták, s maga TAMÁS sem építette azután tovább ezt a józan valóságra apelláló fonémaelméletet, pedig ennek nyilván lényegesen több híve lett volna nálunk, mint az általa bírált hivatalosnak.

TAMÁSNAK egy másik ide vágó cikke, melynek problémája: „Tudatosak-e a hangváltozások?” (MNY. XLIII, 92, 161), tulajdonképpen már kiesik időkörünkől. De mégis ide kell vonnom, mert ebben meg azt mutatja meg: hogyan lehet a materialista szemlélet és a dialektikus módszer felé haladva felhasználni SAUSSURE-nek a nyelv rendszerszerűségéről s társadalmi voltáról vallott felfogását. Az érdekes cikkből most csak a lényegét ragadnám ki: hogy tudniillik a nyelvet mindig az egyén használja, de mint társadalmi egyén, mint „zoon politikon”; s így vesz részt lassú változtatásában is; s hogy a nyelvi újítások mindig a meglevő rendszerből nőnek ki, annak szellemében, azt fejlesztve tovább. — „A nyelvi hang közösségi és egyéni sajátosságai” c. későbbi cikkében (EPH. LXX, 75) a fonéma—változat és a langue—parole merev elválasztását támadja újból, mindkét pár tagjai közt éppen a kapcsolatot keresve inkább; bár lényegében megmaradva ennek a szerintem (vö. 16. sz. jegyzet) hibás distinkciónak az alapján.

d) Ugyanezeket a saussure-i tételeket alkalmazza első elméletibb igényű cikkében GYÖRKE JÓZSEF is. Az igeidő kérdését vizsgálva megállapítja, hogy az egyes igeidők értéke mindig „csak a velük szemben álló és szoros rendszert alkotó többi időalak értékétől függően” állapítható meg (Melich-Eml. 95). Így az *ég* igealak az átképzeléses előadásban sem múlt, hanem jelen értékű, mert ott is szemben áll az átképzeléses *égett* és *égni fog* alakokkal. S ebből leszűri: az igeidő nem szubjektív, hanem társadalmi érvényű kategória: az egyén nem saját tetszésének, hanem a konvenció megszabta objektív értékeknek megfelelően kénytelen használni.

A nyelvi elemnek jelszerű s a nyelvnek rendszerszerű szemléletét még kifejtettebben s alkotóbb önállósággal alkalmazza GYÖRKE a „Tó, képző, rag” című tanulmányban (MNYTK. 67. sz.). Kimutatja, hogy a tó, a képző és a rag értékét kölcsönösen a többi rendszertag határozza meg; s hogy egy jel kipusztulása vagy újnak születése érinti a többi rendszertagot, módosítja annak értékét és funkcióját is. SAUSSURE és követői merev különbségelméleté-

vel szemben azonban GYÖRKE azt a föltétlenül dialektikusabb nézetet vallja, hogy a rendszer nyelvi hasonlóságok és különbségek hálózata, s így alapja az egyidejű összefüggés és ellentét. — Még tovább jut ezen a föltétlenül helyes úton posthumus cikkében (MNY. XLIII, 1), ahol nyelvtudományi alapelvei között a rendszerszerűségén kívül a jelszerűség kérdését is további boncolás alá veszi. Itt megállapítja, hogy a nyelvnek a jeleken kívül (pl. szavak, ragok) vannak nem jel értékű, de mégis jelszerű elemei (pl. szórend, hanglejtés), sőt jelszerűtlen elemei is (pl. az egyes elemeket összekötő asszociatív kapocs); s hogy a gondolatközlés funkciójában a jelek és a jelszerű elemek egyaránt fontosak. Mindezekkel rátapint arra, amit a mai nyugati nyelvészet a szegmentális és szupraszegmentális elemek értékéről tanít; csak éppen nem olyan nagy igényű terminológiával.

TAMÁST is, GYÖRKÉT is az jellemzi, hogy a nyelv vizsgálatától haladnak az elmélet felé, s a nyelv jobb megismerése érdekében foglalkoznak vele. Ezért elméleti eredményeik nem olyan kristálytisztán megfogalmazottak, nem olyan kategorikusak, nem olyan kerek rendszert alkotók, mint például LAZICZIUSÉI; de — ismét csak ezért — mindig közelebb maradnak a valósághoz; nem elvisznek tőle, hanem éppen mélyebbre ragadnak megismerésében. Az ő kezükben az elmélet az, aminek lennie kell: a világ megismerésének eszköze s ugyanakkor eredménye is.¹⁰

e) Nem olyan igényekkel, mint az eddig tárgyaltak, de nagy elmélyedéssel és jó szempontokkal ismerteti, sőt bírálja a saussure-i tanítást és főleg a fonológia rendszerét KELEMEN JÓZSEF (NéNy. VII, 186). Érdekesen és önállóan foglalja össze SAUSSURE tanítását a langue és parole kettősségéről, egy-két pontján szinte világosabban, mint a mester maga. Talán ő emeli ki legjobban nálunk azt, hogy ha valamely jelenség nyelvi, akkor ezáltal egyben szociális és lélektani is. Tanulságos, s egyre inkább igaz ez a jóslata: „a jövő nyelvtudománya a fonológiát nem külön tudománynak (vagy »fióktudomány«-nak), hanem módszeres vizsgálati szempontnak fogja tekinteni és értékesíteni” (i. h. 216).

Figyelemre méltó a magyarországi követők sorában MADZSAR IMRE, aki az affrikáták kérdésébe a szótaghatár problémája felől szól bele, gyümölcsözően támaszkodva SAUSSURE szótagelméletére (MNY. XXXII, 103).

Sajátos helyet tölt be SAUSSURE magyarországi felhasználói közt GÁLDI LÁSZLÓ azzal a két nagy lélegzetű előadással, amellyel az Athenaeum egy-egy vitadélutánját indította meg (Ath. XXVI, 368; XXIX, 177). Míg ugyanis az eddigiek csak egymást bírálták a saussure-iánizmuson belül, GÁLDI a SAUSSURE-nél jóval szélesebb értelemben vett általános nyelvészet felől elsősorban a kor pozitivistá elméletét és módszerét veszi nem éppen egyetlen vizsgálat alá. Rámutat legfontosabb hibáira, elsősorban merev tartóz-

¹⁰ VÉRTES EDIT úgy kívánná, hogy az elmélet és gyakorlat viszonyát dialektikusabban fogalmazzam meg. Utal az atomelméletre, amely a gyakorlatra igen nagy erővel hatott vissza; s attól tart, hogy az általános nyelvészeti elgondolások sohasem válnak kerek rendszerre, ha mindig a gyakorlathoz tapadnak, abból indulnak ki s oda térnek vissza újra meg újra. — Magam az elmélet és gyakorlat viszonyát nem tudom annál dialektikusabban látni, mint ahogyan egyszer megfogalmaztam, hogy ti. „az általános a konkrétból és a konkrétért való, nem pedig helyette” (Felsőokt. Szle III/6, 278). Így vagyok az általános nyelvészettel: szerintem az is a konkrét, az egyes nyelveket vagy nyelvcsoportokat vizsgáló nyelvészetek terméke, bár ugyanakkor segítőtje is. Ilyen legálábbis az általános nyelvészetnek az a formája, amelyet én még nyelvészetnek, nem pedig már inkább filozófiának tartok (erről l. a 4. lapon).

kodására mindenféle elmélettől, s ezzel összefüggésben atomisztikus, az összefüggéseket kevésbé látó s gyakran nem is kereső módszerére. A saussure-i tanításokból a nyelv rendszerszerűségének elvét szögezi ezzel szemben, hangsúlyozva e rendszer elemeinek jelszerű voltát és kollektív érvényét.

Nem jelentéktelen helyet foglal el a magyar tanítványok között PAPP ISTVÁN. Szép számú elméleti tárgyú dolgozatában (A mondat részei: MNy. XXVI, 200; Mi a mondat: uo. XXVIII, 228, 290; A főnévi igenév fejlődéstörténetéhez: uo. XXXIII, 38; Mi a szó funkciója: MNy. XXXVIII, 178, 272) SAUSSURE és RIES hatása együtt jelentkezik; s kissé mindig érezhető marad a nyelvlélektani irány felől való elindulás. SAUSSURE elméletének hazai alkalmazói között kétségkívül PAPP ISTVÁN a legeredetibb elme, legalábbis abban az értelemben, hogy a mestertől való függetlenségét a legjobban mindig ő őrzi meg, általában nem is indíttatást keresve benne, csak háttérrel s támogatást eredetileg tulajdonképpen nélküle támadt gondolataihoz.

f) Az eddig említettek a fonológiának vagy a nyelvtudomány egyéb ágainak főleg elméleti kérdéseit boncolgatták, ezeket ismertették, bírálták vagy építették tovább. A magyar fonológia konkrét kidolgozásához magáért a gyakorlati eredményért választott időkorunkben tulajdonképpen csak egyetlen szerző szolgáltatott adalékot magyar folyóiratban; jellemző, hogy ez is a francia SAUVAGEOT volt. „Adalék a magyar nyelv fonológiájához” című közleményében (NyK. XLVIII, 399) a magyar köznyelvben észlelhető *e ~ ö* (pl. *per ~ pör*) és *é ~ i* (pl. *kezet ~ kezit*) váltakozás fonológiai értékét boncolgatja. — A különben szintén nem magyar, hanem finnugor nyelvész HAJDÚ PÉTERnek az a cikke, amelyikben a magyar fonémaállomány szerkezeti jellemzéséhez vet fel önálló értékű szempontokat és megfontolásokat (NyK. LIII, 220), már nemcsak megjelenése, hanem megírása időpontját tekintve is kiesik választott időkorunkból.

3. A fonológiai és általában a SAUSSURE-féle rendszerszemléleti szempontoknak a magyar nyelv egészére való gyakorlati ráalkalmazásával tehát a magyarországi magyar nyelvtudomány végeredményben adós maradt. Mint láttuk, még az említett egy-két részletkérdés kidolgozása sem a magyar nyelvészek érdeme; az egészre applikálás pedig — amennyiben megtörtént — kizárólag külföldi vagy külföldre szakadt szakemberek munkájának eredménye. Nézzünk meg néhányat ezekből is.¹¹

a) A magyar származású LOTZ JÁNOST egy idegen ajkúak számára készített magyar nyelvtan gyakorlati szüksége vitte el odáig, hogy a magyar nyelvet fejlődéstörténetétől teljesen elszigetelve, mint adott rendszert szemlélje, amelyben tehát nincsenek egymástól eltérő fejlődési sorok, csak szabályok és kivételek. LOTZ nyelvtana a GOMBOCZ adaptálta saussure-i értelemben leíró; s teljességgel megfogja és érvényesíti a nyelvnek szinkronikus, rendszerszerű, funkcionális, a mondatannak pedig szintagmatikus szemléletét. Számára nem probléma az, hogy a ragot hogyan különítse el a tőtől, mert szemléletében a ragos alaknak nincs és nem is lehet története, csak jelene; ugyanígy nem probléma neki az sem, hogy a magyar szavak közül

¹¹ Természetesen a bemutatottaknál több található a külföldi irodalomban. HAJDÚ PÉTER figyelmeztet pl. NOVÁK, s főleg SEBEOK munkásságára. — Am tételeim a magyarországi magyar nyelvtudományra tett hatás, s ezért kitéréseim sohasem teljesek, ahogy — érthető okokból — még fő vonalam anyaga sem. — Ugyanez okból nem vettem tekintetbe a magyarországi nem magyar nyelvtudományt, noha abban — főleg a romanisztikában — igen érdekes nyomai találhatók SAUSSURE hatásának.

melyek azonos alakúak, s melyek több jelentésűek, minthogy kényszerűen kikapcsolja e kérdésből is a történetiséget. — Hasonlóan kívülről, mint készen adott rendszert szemléli a nyelvet ROBERT A. HALL a két kiadásban is megjelent „Hungarian Grammar” című összefoglalásában (Supplement to Language 1938 és 1944); akinek ugyan magyar bírálója, ELEKFI LÁSZLÓ (MNY. XLIII, 230) helyesen veti szemére, hogy csak a köznyelvet ismeri és ismerteti, annak is főleg csak szerkezetét, s ezt is elsősorban alakilag; ám HALL célja nem is volt több ennél, s műve a strukturalizmusnak inkább csak korlátait viseli, elhajlásait még nem mutatja.

b) Az elmélet, nem pedig a gyakorlat felől való kiindulásával már inkább LAZICZIUShoz hasonló megnyilatkozás SKALIČKÁÉ: „Zur Ungarischen Grammatik” (Prága, 1935). A mi TAMÁSunkkal és GYÖRKÉnkkel ellentétben ő teljesen megmarad a saussure-i különbségelmélet alapján, a nyelvben szereplő is minden elem csupán mással való ellentétein keresztül él és nyer értéket (7). Fejtegetéseiben a nyelvi elemeket két csoportra osztja: jelentést hordozókra, azaz szemantémákra, és viszonyt hordozókra, azaz formális elemekre. Azt a tételt állítja fel róluk, hogy a szemantémák közt gyakori a szinonim és a homonim találkozás, a formális elemek közt viszont ritka (8). Ez a tétel azonban így merev s bizonyítatlan is. Vajon a valamilyen cselekvésre való hajlamosságot jelölő *-ós, -ős*, az ugyanilyen funkciójú *-atag, -eteg* és a hasonló szerepű *-ékony, -ékeny* a magyarban nem szinonim-e? Nem szinonimák-e kicsinyítő képzőink? S nem a szinonimika keretébe tartozik-e a *-nak, -nek* viszonya a *számára*, s e kettőé a *részére* elemmel? Nem a távolabbi szinonimika jele-e az, hogy az essivusok közt adessivus, superessivus stb. van, de még az adessivuson belül is pusztá fokozati, közelségi eltérésekre utal a *-nál, -nél*, a *mellett* és a *táján* különbsége? (Minderre l. NYK. LIV, 11, 22). — Hát a homonimiával hogyan állunk? Még ha nem vesszük is homonimiának a magyarban a hasonlító és az ellátottságot jelölő *-s* képzők viszonyát, s ezeket a foglalkozásnév és a gyűjtőnév *-s* képzőjével — bár leíró szempontból ez ma már négy önálló kategória —, akkor sem tagadhatjuk le a tárgyas ragozás és a felszólító mód *j*-jének, a részeshatározó és az ige-ragozás *-nak*-jának, a locativus és a tárgy *-t*-jének stb. leíró szempontból mindenesetre véletlen egybehangzását. — S még inkább az elmélet merev alkalmazásának, az öncélú játék felé hajlásnak jele az, ahogyan SKALIČKA a morfológikus nullával operál, kimutatván, hogy a ragtalan, jeltelen, képző nélküli alak végén álló \emptyset morféma tulajdonképpen nem egy, hanem több nulla, mert a relációktól függően más-más ellentétrendszerben szerepel, s így más-más funkciót tölt be (19). Az viszont kétségkívül érdekes kérdésfeltevése, hogy vajon minden ragtalan alak végén van-e morfológikus nulla; pl. a *baj nélkül baj* alakjában is (18). Persze ezt a kérdést is az dönti el — ami az előbbi megállapítást is cáfolja, — hogy a \emptyset morféma nem abszolút, hanem mindig csak viszonyított értékű, s így mindig a vizsgált reláció dönti el, hogy van-e vagy nincsen, s ha van, milyen értékben.

c) A kifejelett, a valóságtól már elszakadt strukturalizmusnak, ennek a rendszerszerű szemlélet helyes saussure-i tanítását a helytelen saussure-i fogalmazás alapján mereven abszolutizáló és eltúlzó irányzatnak¹² híve és fejlesztője szerepében jelenik meg a magyar nyelvjárások anyagát vizsgálva

¹² E bonyolult mondat értelmét talán némileg megvilágítja az izmusokról szóló korábbi jegyzetem. FODOR ISTVÁN arra figyelmeztet, hogy a strukturalizmusnak is megvan a maga racionális magva, s van igen sok helyes részeredménye. Egyiket sem

a pozsonyi ARANY A. LÁSZLÓ. „Kolon nyelvjárásának hangtana” című munkájának (1944) vannak persze komoly pozitívumai is. Így például helyesen és termékenyen fejleszti benne tovább LAZICZIUSNAK a nyelvjárások osztályozásában és jellemzésében kiegészítésként alkalmazott módszertani tételét a nyelvjárási fonémaállomány funkcionális megterheltségének vizsgálatát. Bemutatja: milyen gyümölcsöző s mennyire a valósághoz vezető az, ha a nyelvjárást nem pusztán fonémái számával jellemezzük, hanem azzal is, sőt elsősorban azzal, hogy e fonémáknak mekkora a terheltségük, milyen arányú a felhasználásuk. Igaz: a tiszta leírásra való túlzott törekvés itt is eredményez bizonyos nehézségeket, mivel ARANY a fonémák megterheltségét teljesen önmagukban nézi, egyetlen másik nyelvjáráshoz sem viszonyítva; pedig a részrendszerek vizsgálatában sohasem magukban vett képük a legfontosabb és legjellemzőbb, hanem mindig a többi részrendszerhez viszonyított kép, az azokkal való egyezések s a tőlük való eltérések bemutatása. Ám az alapgondolat itt mindenesetre hasznos, a túlzás pedig könnyen lehántható.

Kevésbé szerencsés azonban a nyelvjárástörténeti vizsgálatának módszere. ARANY itt a strukturalizmusnak abból a tételéből indulhatott ki, amely szerint a nyelv „belső összefüggések szövedékéből álló önálló entitás” (HJELMSLEVTÓL idézi TAMÁS: III. kongr. 40), és csak az. Márpedig ha a nyelv történelmi háttér és társadalmi kapcsolatok nélküli önálló rendszer, akkor mindent saját magából kell megmagyaráznunk benne, még változásait is. Hogyan fest ez a gyakorlatban? Úgy, hogy az *i*-zést mint az *i* hang fokozott megterheltségét, s a nyílt *ö*-zést, mint az *ö*-nek az *ü*-vel szemben való szaporulatát nem a hangtörténeti tények, az *i*-vé, illetőleg *ö*-vé fejlődések magyarázzák, hanem a rendszernek egyensúlyi törekvései. Mert ARANY szerint azért váltak bizonyos *ü*-k *ö*-kké, hogy ellensúlyozzák a felső nyelvéllásúak megterheltségében az *i*-zés okozta többletet. S így magyarázza az *i* előtti *t*, *d*, *n*, *l* palatalizációját is: hogy az nem okoz rendszertani bomlást, mert ellensúlyozzák ezt a *házzr*-féle hasonulatlan magánhangzójú formák. (Bírálatát röviden I. BÁRCZI: Bevezetés 70—1; némileg részletesebben: DEME: A magyar nyelvjárások 24—6 és még több megjegyzésben).¹³

kétem. Ám az említett mag mindössze annyi, hogy a nyelv elemei rendszert alkotnak, s ez korántsem a strukturalizmus felfedezése; a részletekben elért pozitív eredmények értékét pedig eléggé kedvezőtlenül ellensúlyozza az a tévedés, hogy minden a rendszerszerűségből ered s azzal magyarázandó. Nézetem szerint a strukturalizmusban éppen az a sajátosan strukturalista, ami helytelen; vagy megfordítva: éppen a helytelen az, ami strukturalista. Végeredményben a strukturalizmus nem abból a helyes saussure-i tételből nőtt ki, hogy a nyelv szinkrón rendszer — ez még nem vezetne sem izmushoz, sem tévedéshez —; hanem abból a helytelen saussure-i megfogalmazásból, hogy a nyelv csak a szinkroniában rendszer, illetőleg hogy amennyiben rendszer, annyiban csak szinkrón, s hogy ezért a szinkroniának és a diakroniának nincs dolga egymással; továbbá abból, hogy a rendszer önálló és önelvű, minden külső kapcsolattól független.

¹³ HAJDÚ PÉTER ARANY A. LÁSZLÓ erényeként említette, hogy a LAZICZIUS Bevezetése óta (1932) saját műve megírásáig (1944) megjelent fonológiai irodalmat egyedül *ö* összegezte magyar nyelven. Ezt magam is jelentős érdemének tartom; s az már korántsem az *ö* hibájából van, hogy könyve alig néhány példányban került el hozzánk, s így mint ismertető is jóformán hatástalan maradt. — Abban azonban már nem osztom HAJDÚ nézetét, hogy ARANY mérsékelt strukturalista lenne, minthogy TRUBETZKOY alapján áll. Mert igaz ugyan, hogy TRUBETZKOYtól indul el; ám korántsem áll meg az *ö* szintjén, hanem jóval messzebb megy nála, elsősorban itt bemutatott történeti magyarázataiban, melyeket semmiképp sem neveznék mérsékeltnek.

Az említett külföldi szerzők munkássága természetesen még annyira sem épült bele a magyar nyelvészetbe, amennyire LAZICZIUSÉ. A magyar nyelvtudományi közvélemény lényegében nem is ismerte őket, de amennyiben ismerte sem követte, még csak nem is bírálta. Munkáik teljesen kívül maradtak a hazai nyelvészet vérkeringésén; amennyire — talán Lotzét kivéve — nem abból táplálkoztak, annyira nem is hatottak vissza rá. De az semmi esetre sem véletlen, hogy a saussure-iánizmus legnagyobb túlzásai éppen bennük jelentek meg a magyar nyelvészetben, illetőleg annak perifériáján.

4. Miben foglalhatjuk össze most már az eddig elmondottakat?

Önálló és átfogó általános nyelvészeti munka nálunk a század első évtizedeiben nem volt, s nem alakult ki tulajdonképpen később, SAUSSURE hatására sem. De az ő ösztönzése alapján mégis megszorodtak az értékes részleteredmények. Ezek — ha pozitív, ha negatív előjellel — szinte minden szálukkal hozzá és hazai szócsovéhez, LAZICZIUSHOZ fűződnek; a többi modern nyugati irányzat legfőljebb egy-egy ismertetés formájában jelenik meg nálunk, így a neolingvisztika (vö. VIDOS: MNy. XXV, 204), a szélsőséges strukturalizmus (vö. LAZICZIUS: NyK. XLVIII, 88), a modern szemantika (vö. MNy. XXXII, 273; XXXIII, 186), a behaviourizmus stb. (EPhK. LXVII, 238) és egyéb iskolák (vö. MNy. XXXV, 61).¹⁴

A saussure-i tanítások legfőbb ismertetője és képviselője, LAZICZIUS, potenciálisan magában hordta minden későbbi, nyugaton kifejlődött túlzás, merevség, a valóságtól való teljes elszakadás csiráját; ám a hazai talaj nem kedvezett ennek, s amennyire lehetett, fékezte, gátolta. Ha voltak is túlzók a magyar nyelvészet körül, azok nem a magyar nyelvészek közül jöttek, s hatásukban nem is értek el hozzájuk. Nem hatottak nálunk a nyugaton kialakult túlzó iskolák sem.¹⁵ Akik nálunk SAUSSURE tanításait megszívték és továbbfejlesztették, azok a külföldi túlzók figyelmen kívül hagyásával, sokszor LAZICZIUST is mellőzve vagy éppen vele szemben állva, önállóan dolgozták fel SAUSSURE-t. Abban hasonlítanak a mi SAUSSURE-követőink nyugati kollégáikhoz, hogy a mesternek egyikük sem egész rendszerét, csak rendszerének egy-egy részletét dolgozta fel és fejlesztette. De két dologban élesen különböznek tőlük. Az egyik: ebből a részletből sohasem építettek átfogó s így szükségszerűen eltorzult és a valóságot eltorzító rendszert. A másik: mindig a valóság talaján álltak, mindig a nyelvből indultak ki; számukra nem a nyelv volt példatár az elmélethez, hanem az elmélet kutatási eszköz a nyelvhez.

Általános nyelvészetünk tehát — már amennyire volt e korban — a konkrét nyelvészeti kutatásból nőtt ki, s így magában hordta a pozitivisták iskolának a nyelvi tényekhez tapadó szemléletét. De ahol ez szorított, ahol

¹⁴ SZÉPE GYÖRGY szerint SAUSSURE csak az egyik hatótényező e korban. Így látja GÁLDI LÁSZLÓ is, utalva többek között a dán iskolára, s BRÖNDALnak 1936-ban tett budapesti látogatására. — Sajnos e hatásoknak igen kevésbé találok írásos nyomát. BALY és BÜHLER hatása talán jobban megfogható ennél, de ez meg egészen más téma.

¹⁵ Mikor itt és a továbbiakban a nyugaton kialakult túlzásokról beszélek, nem a nyugati nyelvészet egészére gondolok, hanem valóban csak a túlzó iskolákra, a korábban már említett izmusokra. Hogy nem minden túlzó, merev, valóságellenes és egészségtelen, ami nyugaton van a nyelvészetben, az természetes és köztudomású. L. most csak HERMAN beszámolóját a modern francia nyelvészetről: III. kongr. 53—8.

elégtelen volt, ott a saussure-i tanítások alapján igyekezett rajta tágítani, módosítani. — Végeredményben miben fejlődött nyelvszemléletünk e korban SAUSSURE hatására?

Először is némileg kiszabadult a teljesen egyoldalú pszichologizmusból. Általános nyelvészetünk elismerte, hogy a nyelvi elem jelszerű, s ebben felfogta azt is, hogy a jel által jelölt valami maga a valóság. Ez GOMBOCZ funkcionális szemléletében még nem tükröződik, de TAMÁS jelfelfogásában már feldereng. GYÖRKE a jelszerűtlen elemek funkciójának és helyzetének tisztázásával tett jó szolgálatot elméleti fejlődésünknek. — Teljesebbé, kieriellebbé tette SAUSSURE hatása a nyelvnek rendszer voltáról vallott felfogásunkat is. Világossá vált, hogy a nyelv rendszer volta nem természet-tudományos értelmű, hanem a részleges egyezések és részleges különbségek alapján álló. Ugyanakkor, főleg TAMÁS és GYÖRKE érdeméből, jobban közeledett a saussure-i tanítás is a valósághoz és a dialektikához, annak felfedése által, hogy a különbség magában nem rendszeralkotó tényező, sőt nem is önállóan létező valami, csak az egyezéssel együtt, annak ellenpólusaként él és hat. — Talán a legértékesebb saussure-i segítség a magyar általános nyelvészetnek — s látni fogjuk: a magyar nyelvtudománynak általában is — a diakrónia és szinkrónia szétválasztása, helyesebben a szinkrónia felfedezése a kutatás számára. Ennek átültetésében GOMBOCZ érdeme a legnagyobb; s e kérdésben LAZICZIUS működése is jórészt pozitív. Felfigyelt erre a tanításra rajtuk kívül TAMÁS is, GYÖRKE is. De — LAZICZIUST most ismét nem számítva — egyikük sem dolgozta ki a kérdést annyira, hogy a két pólusnak metafizikus szembeállítását akár tovább éllezte, akár enyhítette, vagy éppen megcáfolta volna. — A langue és parole szembeállítását a mi általános nyelvészetünkben lényegében megbukott. Igaz: emlegetik ezt tételként többen is, de igen óvatosan s igen kevéssé tudva vele mit kezdeni; talán csak a fonológiával foglalkozók vették ezt — annyira, amennyire — szigorúan és komolyan. TAMÁS viszont elég határozottan ellene szegül ennek a megkülönböztetésnek s főleg szembeállításuknak, midőn a két pólus között határt keres, de nem talál, csak szoros kapcsolatot (vö. a „parole collective” kategóriáját: EPhK. LXX, 85).¹⁶ E tételből alig marad más, mint a nyelv társa-

¹⁶ FODOR ISTVÁN túlzottan találja azt az állítást, hogy a saussure-i langue — parole szétválasztás nálunk lényegében megbukott. Arra hivatkozik, hogy e kérdéssel elég sokan foglalkoztak nálunk a vizsgált korban, de azóta is, például Bevezetésében BÁRCZI, a III. kongresszuson TAMÁS és BALÁZS mint előadók, s több hozzászóló is. — Mindez igaz. Ám én nem tekintem véletlennek azt, hogy e kérdéssel immár harminc év óta mindig csak mint problémával foglalkoznak, anélkül, hogy tudnának válaszolni rá, vagy egyáltalán valamit is kezdeni vele. FODOR e distinkció gyakorlati hasznára azt veszi példának: az értelmező szótár készítése közben a szavakat azon az alapon veszik fel, illetőleg minősítik így vagy úgy, hogy langue-tények-e, vagy parole-tények. Nem tudom, ilyenkor e két kategóriának melyik meghatározására gondolnak, mert tapasztalatom szerint ahány szerző, sőt ahány locus, annyiféle a definíció. S végülis hogyan minősítik a vizsgált elemet? Vagy langue-szónak, vagy parole-szónak? Úgy tudom, nem; hanem például köznyelvinek vagy rétegnyelvinek; választékosnak vagy mindennapinak; élőknek vagy régiesnek; kollektív érvényűnek vagy egyéni használatúnak; stb. S ez arra látszik mutatni, hogy nyelvi és nyelvhasználati réteg sokféle van, csak éppen az említett kettő nincsen, illetőleg nem fogható meg. Úgy érzem: itt is az történt, ami másutt nem egy helyen. SAUSSURE észrevette, hogy a nyelv elemei érvényükben kollektívák, de felhasználásukban egyéniék; létükben objektívák, de létük formáiban szubjektívák; csak azt nem látta meg, hogy ezek az ellentétek nem egymást kizáróak, hanem dialektikusak, s így nem két réteg van saját elemekkel, hanem elemek vannak kettős aspektussal.

dalmi voltának tanítása; de ez TAMÁSNál az egyéni felhasználással nem szembeállítva, hanem a dialektikába hajló kölcsönös összefüggésben jelenik meg. — S mi a sorsa a linguistique interne és externe elválasztásának? Ennek nálunk még visszhangja sem igen van. Igaz: a nyelvtörténeti jelenségeket alig-alig szemléli általános nyelvészetünk társadalomtörténeti és lélektani vonatkozásai megvilágításában; de ez a negatívum nem a saussure-i tanítás hatása, hanem a pozitívizmus öröksége.

SAUSSURE hatása a magyarországi általános nyelvészetre elég mély, minthogy egészen átjárta; de korántsem elég széles, minthogy nem az az általános nyelvészet maga sem: igen kicsiny szerepű, keveseket mozgató probléma e korban nyelvtudományunk egészéhez viszonyítva.¹⁷

5. Most még a saussure-i tanításoknak a magyar nyelvtudomány gyakorlati munkájára tett hatását kellene megvizsgáljunk. Ez a kérdés eléggé nehezen fogható meg; egyrészt, mert a számbajöhető két évtizednek (1925—1945) magyar nyelvészeti munkássága meglehetősen nagy és szétágazó, s így csak annak teljesen átvizsgálásával kaphatnánk viszonylag is hű és kerek képet; másrészt és sokkal inkább meg azért, mert ez a hatás — amennyiben egyáltalában volt — nem közvetlen, hanem közvetett, s nem is tudatos, hanem öntudatlan. Nem közvetlen, mert nálunk SAUSSURE-t szinte csak azok ismerték, akik ismertették, továbbfejlesztették vagy legalább hozzászóltak művéhez; a magyar nyelvtudomány művelői közül tehát igen-igen kevesen; s így hatása a szélesebb nyelvész-társadalomra legfőjebb a már említett ismertetőkön keresztül lehetett, meg azon át, ami ezeknek jóvoltából társadalmi viták és fehér asztal melletti beszélgetések során a köztudatba került. Így a saussure-i tanítások hatása nálunk tulajdonképpen szállományként, „gesunkenes Kulturgut”-szerűen került — amennyire került — a konkrét kutató munkába. S ebből következik, hogy nem is tudatosan, nem egy átfogó nyelvelmélet alapelveinek vagy módszertani elgondolásainak szándékos alkalmazásaként, hanem öntudatlanul, a jónak ösztönös átvétele-, mondhatnánk elleséseként.¹⁸

E tekintetben különösen érdekes — s még ma sem lezárult — korszaka ez nyelvtudományunknak: a kezdők vagy kevésbé önálló a szemlélethez és munkamódszerhez szükséges fogásokat valóban nem tanulják, hanem ellesik a fejlettebbektől; igen kevés e korban a módszertani kérdéseket taglaló cikk vagy mű, s még kevesebb az olyan konkrét kérdéseket fejtegető tanulmány, amely eredményeinek összefoglalása mellett az alkalmazott módszer dolgában is tenne bizonyos megjegyzéseket. Hogy e módszertanilag részben közömbös, részben viszont szégyenlős korszak még ma sem zárult le, most csak

¹⁷ E ténynek néhány okát s korántsem pozitív értékelését l. korábban 13. lap, s későbbben is: 25. lap. Nem érthetek tehát egyet NÉMETH GYULA akadémikussal abban, hogy a saussure-i tanítások nálunk részestültek annyi követésben, amennyi érdemük szerint megillette őket. Szerintem több illette volna őket.

¹⁸ Érdekes adalékot szolgáltatott erre TOMPA JÓZSEF. Mint GOMBOCZ tanítványa, megismerkedett a nyelvi elemek jelszerűségének, e jelszerű elemek rendszer-szerűségének, s a rendszer szinkronikus jellegének tanításával; de SAUSSURE eredetiben nem került a kezébe. Mikor vidékről visszakerült, a nyelvészeknek főleg délutáni asztaltársaságába járt (az esti volt az elméletileg modernebb szellemű), s így SAUSSURE-nek még nevét sem igen hallotta emlegetni hosszú évekig. Mint tankönyvíró, a leíró nyelvtan területén végeredményben SAUSSURE követője lett; elvéinek ilyen irányú fejlődését azonban sokáig maga sem SAUSSURE-nek és tanításának, hanem GOMBOCZ-nak s a lassan megváltozott közfelfogásnak tulajdonította.

egy idézzettel illusztrálnám. Mikor 1956-ban a magyar *ly* hang történetének vitájáról írván azt kifogásoltam, hogy BENKŐ LORÁND módszertanilag igen érdekes és sok újítást tartalmazó munkájában ilyen jellegű eredményeit nem foglalta össze másoknak tanulságul és mintául, a következő szerkesztői jegyzetet kaptam tőle: „Még DEME kitűnő fejtegetései után sem érzem kellően megokoltnak, illetőleg elengedhetetlennek, hogy egy-egy nyelvészeti munka módszerbeli újdonságait okvetlenül m a g á b a n a m u n k á b a n, m a g á n a k a s z e r z ő n e k kellene külön fejtegetnie, méltatnia. Egy ilyen eljárás nézetem szerint súlyos lebecsülése volna nemcsak azok ítélő, sőt értelmi képességének, akik tudományos minősítésekbe beleszólnak, de talán minden valamire való magyar nyelvésznek is” (MNy. LII, 104). Én azonban ennek ellenére tartanám azt, amit e cikkben a továbbiakban írtam: „Ugrásszerű módszertani fejlődés idejében élünk: valóban helyes és szükséges a dialektikát nemcsak a l k a l m a z n i próbálnunk, hanem munkánk függelékében összefoglalásszerűen némiképpen m a g y a r á z n u n k, sőt p r o p a g á l n u n k is. Ez nem valamiféle »öntömjenezés« lenne a szerző részéről, pusztán csak segítség az olvasónak és a további fejlődésnek. Mert azt alighanem mégiscsak a szerző maga tudja legjobban, hogy eredményeit hogyan, milyen módszertani elvek alkalmazásával érte el; de ő is gyakran csak akkor, ha ezt összefoglalni és megfogalmazni kényszerül.” (Uo. 106.)

Az elmondottak alighanem megokolttá teszik számomra ezért, hogy a most felvetett kérdéshez igen óvatosan nyúljak, s megengedhetővé, hogy inkább csak egyes részleteiben, mintegy szűrőpróbaszerűen.

a) Kezdjük a legvilágosabbal, a fonológiával. Itt a követőnek nem elszóródó, többé-kevésbé kidolgozatlan megjegyzésekből kellett módszert ötvöznie a maga számára, nem is általánosságban elmondott tételekből kihámozni a gyakorlatra vonatkozókat, hanem egy eléggé kerek és kész rendszert csupán alkalmazni. S mit látunk e téren? A leíró hangtani kutatásokban a fonológia szempontjai nem jelentkeznek, s a nyelvjárásvizsgálásban is csak egyetlen munkában, DANCZI VILLEBALDÉBAN, aki művének címéül ezt vállalja: „A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata” (MNyTK. 48. szám). A figyelemre méltó kéréslet azonban távol marad a tökéletességtől: a fonológiai vizsgálat eléggé kiveseredik a hangtörténeti és fonetikai szempontokkal; a polifonematikus, vagyis *al, el* hangcsoport értékű *ā, ē* hangok a kombinatorikus változatokhoz kerülnek; a fonematikus megterheltség képe elkülönül a fonológiai vizsgálattól ilyen címen: A nyelvjárás hangtana.

Még kevésbé érvényesülnek a fonológiai szempontok a hangtörténeti vizsgálódásban, noha okszerűen alkalmazva ott nemegyszer eredményezhettek volna a spekuláció sugallta megoldásoknál valószerűbbeket. Most csak egy példát erre: a páros mássalhangzóváltozásokét. Ezekkel foglalkozó cikkében HORGER ANTAL helyesen veszi észre, hogy a mássalhangzóváltások nemcsak egyesek lehetnek, hanem olykor párosak is, főleg ha nazális + azonhelyi zárhang (hozzáteszem: vagy affrikáta vagy *v*, ill. *f*) kapcsolatokat vizsgálunk meg (MNy. XXXVII, 12). Példa: *hempereg* > *hentereg*, és még sok hasonló. Itt HORGER a tényfelderítés után adott magyarázatban a páros változást úgy értelmezi, hogy a két hang közül az egyik független változó, a másik — az azonhelyiségből érthetően — függő. Ez helytálló megállapítás; az azonban már korántsem az, hogy a független változó a nazális lenne (uo. 15—6). Ha HORGER tekintetbe veszi a fonológia tanításait, nyilván sze-

mébe ötlük, hogy a megváltozott azonhelyi kapcsolatok nazálisai közt vannak úgynevezett kombinatorikus variánsok, azaz sajátos fonetikai helyzetekhez kötött realizációk; mint pl. az *ncs n*-je, az *ng η*-je, az *mv m*-je; márpedig független változások eredményeként ilyen hang nem keletkezhet, minthogy függetlenül ilyen hang nincsen. A fonológiai megfontolások világossá teszik, hogy e páros változásokban nem a nazális, hanem a zárhang a független változó; s ezt hangtörténeti analógiákkal igazolni is lehet (vö. DEME: NMy. XLIII, 132).

b) A nyelv rendszerszerűségének, rendszer voltának gondolata nem idegen e korszak nyelvtudományi gyakorlatától. Érdekesen mutatja ezt ugyancsak HORGER ANTALnak „A magyar igeragozás története” című munkája. Ebben a mai igeragozási rendszert nyolc történetileg kialakult rendszer történeti egymásutánjának és keveredésének bonyolult eredményeként világítja meg. E fejlődés rekonstruálása során állandóan operál az adaptációval, a funkcióváltással, a ráértéssel, ami mind lélektani lefolyású, de ugyanakkor rendszertani indítékú jelenség. Ugyancsak a nyelv rendszer voltának figyelembe vétele állapíttatja meg HORGERRAL azt is, hogy az azonos funkciót ellátó két alak közül az egyik, mint a rendszerben fölösleges, vagy hamarosan kivész, vagy más funkcióra foglalódik le; bár ezt a tételt olykor talán kissé mechanikussá túlozza. Igen érdekes epizód vele kapcsolatban a következő: HORGER — megsejtve vagy tudomásul véve azt a saussure-i tételt, hogy a rendszerben a negatívum is rendszerbeli érték — az alanyi személyragokról azt írja, hogy pozitíve az alany személyét, negatíve a 2. vagy 3. személyű határozott tárgy nemlétét mutatják. E helyes és szinte dialektikus megállapításhoz az általam használt példány eredeti tulajdonosa, úgy tudom TOLNAI VILMOS,¹⁹ ceruzával odairta a lapszélre: „felesleges”. E bejegyzés megmutatja: itt HORGER módszertani újító volt, legalábbis a nyelvtudományi közvélemény egy részével szemben.

De számol a nyelv rendszer voltával s ennek következményeivel például LOSONCZI ZOLTÁN is, midőn az *l*-nek mássalhangzó előtt észlelhető kiesését, illetőleg diftongusi utótaggá vokalizálódását kapcsolatba hozza a vele ellentett jelenséggel: az *l* betoldásával, illetőleg a diftongusi utótagnak *l*-lé konzonantizálódásával (NyK. L, 240). Mert a reciprok folyamatot kétségtelenül rendszerint a régi és az új forma ingadozása, rendszerbeli együttélése indítja meg. S hasonlóan másutt is felcsillannak egyes magyarázatokban a rendszerelv élesebb vagy tompább fényei. — De vajon mindez közvetlen és tudatos SAUSSURE-hatás-e? Maguk a tanulmányok rendszerint nem erre mutatnak. S egyáltalában: valóban saussure-i hatások-e. Ez sem föltétlenül biztos. Mert például LOSONCZI a tőle most ismertetett dialektikus színezetű tételt magvában SIMONYINAK „Die Ungarische Sprache” c. könyvéből idézi (241); s végeredményben, amikor PAIS a szóeleji *a* elvonását már 1915-ben úgy magyarázza, hogy az elhomályosult származású *s* így jelentését és kapcsolatait vesztett elemet a nyelvérzék másképpen kezdte tagolni, mint korábban, s kezdő *a*-jában névelőt érzett (MNY. XI, 271), akkor nem ugyanúgy a nyelvnek rendszer voltával számol-e? — Az igazság alighanem ott van, hogy a magyar nyelvtudomány hagyományában régóta adva voltak a rendszer-

¹⁹ Intézetünk könyvtári jövedéknaplója szerint a példány TOLNAI VILMOS hagyatékának megvásárlásakor került hozzánk.

szerű szemlélet elemei,²⁰ s ezeket az öntudatlan, némileg szállományként érkező SAUSSURE-hatás még megerősítette.

c) A legkomolyabb és legkétségtelenebb hatása azonban SAUSSURE-nek a magyar nyelvtudomány gyakorlatára — ahogy elméletére is — a szinkronia felfedezése. Igaz: leíró nyelvészeti tanulmányunk e korban kevés születik; de nyelvtudományunk legalább a nyelvjárások vizsgálatában elfogadja a CSÜRY-féle leíró iskolát. Igaz: leíró nyelvtant mégsem írnak e korban; de legalább van ilyen című előadás az egyetemen — illetőleg azért óvatosságból inkább csak a tanárképző intézet programjában —; s vezető nyelvészeink is egyre többet emlegetik a leíró nyelvtan elkészítését, bár csak hiányként, adósságként. De a kutató munka számtalan részletében meg-megjelenik a szinkronia és diakronia különállásának, s magának a szinkronikus vizsgálat fontosságának megtermékenyítő elismerése.

Igy például a *-das, -des, -dos* összetett gyakorító képzőt vizsgálva SÁMSON EDGÁR (MNy. XXXVII, 306) az egyes képzőalakok történeti és földrajzi bemutatása után rámutat helyükre a képzők szinkrón rendszerében is. — H. NÉMETH GYULÁNÁK szinonimikai feldolgozását (MNyTK. 60. sz.) bírálva VÉGH JÓZSEF meglehetősen határozottan leszögezi: rokonértelműségről csak egy bizonyos körülhatárolt nyelvi egység s egy nagyjából azonos korszak keretei közt beszélhetünk (MNy. XXXVIII, 348). — Ugyancsak szigorúan leíró szempontból határozza meg már a homonimia fogalmát NAGY J. BÉLA „Alakegyezés” című cikkében (Melich-Eml. 276), s egyben rámutat arra is: a homonimia addig maradhat életben, amíg a nyelvi rendszer ezt megtűrheti. — A leíró vizsgálat szükségét, de a merev és öncélú leíróskodás veszélyeit is, meglehetősen tisztán látja KÁLMÁN BÉLA a nyelvjárások tanulmányozására vonatkoztatva (MNy. XXXVII, 136).

De a szinkroniának ez az újonnan felfedezett szempontja még nem tud dialektikus egységbe olvadni nyelvtudományunkban a diakroniával — ahogyan SAUSSURE-nél sem —; hanem megtartja különállását tőle, ha nem is éppen szembenállását vele. A leíró vizsgálatokban már kezd rendszerré válni a nyelv; a történetiekben azonban továbbra is jelenségeknek pusztá halmaza, egymásmellettsége marad. Ahogy SAUSSURE koncepciójában a diakronia a leíró rendszer elemeinek történeti mozgását vizsgálja, nem pedig a rendszernek magának történeti fejlődését, úgy nálunk is a leíró alaktan — már amennyire van — az alaktani rendszert, a történeti alaktan viszont csak a formák és alaktani eszközök történetét kutatja. Hogy a diakronia végeredményben elmúlt szinkroniák sorozata, hogy a mai rendszernek mindig valamilyen rendszer volt az előzménye is, s hogy a mai szinkronia és a mai rendszer tulajdonképpen pusztán egyik átmeneti állomása e sorozatoknak, azt nyelvtudományunk nem látta meg — s kérdés: ma is tisztán látja-e már (vö. erre: Felsőokt. Szle III, 283). Éz a hibája persze nem SAUSSURE-től szár-

²⁰ Erre jellemző példa KELEMEN JÓZSEFÉ. Mint elmondotta: már SAUSSURE művének megismerése előtt szűknek érezte azt a kutatási területet, amelyet az őt nevelő, majd befogadó szegedi összehasonlító-történeti nyelvész környezet jelölt ki a nyelvtudomány számára. Vizsgálódásai már ekkor ösztönösen rávezették a nyelv rendszer voltának s a szinkrón vizsgálatok jogosultságának megsejtésére. Mikor azután egy 1929-ben megjelent liceumi nyelvtanában a már időközben megismert saussure-i elveket alkalmazta, végeredményben ő sem tett mást, mint hogy tisztábban és bátrabban kimondta azt, amit már korábban is érzett.

mazik — megvolt ezkorábban is ugyanúgy benne —; de hogy el sem tűnt belőle, az a saussure-i mű hasonló hiányosságainak is eredménye.

d) Végeredményben SAUSSURE hatása a magyar nyelvtudományi kutatás rész munkáira — amennyiben volt — pozitív volt, hiszen tanításainak szélsőségei nem tükröződnek benne, csak azok a részletei, amelyek a valóságnak, a nyelv természetének lényegében megfelelnek. A hazai pozitivisták szemlélet és módszer a maga nyelvhez, anyaghoz tapadtságával ellene állt minden SAUSSURE-ben leskelődő tévűtnak, s csak azt fogadta el belőle, ami előre vivő volt. De sajnos ezt is kevésbé; ebből is főleg annyit, amennyi tulajdonképpen csak tovább fejlesztett s megerősített megvolt csirákat, korábbi kezdeményezéseket. Magyar nyelvészetünk elmélete és gyakorlata így nem hajolt el SAUSSURE hatására; de nem is lépett túlzottan nagyot előre.

Érdekes és nehezen oldódó sajátsága magyar nyelvészetünknek ez a tartózkodás az elmélettől. Van ebben józanság is, makacsság is. De drága dolog mindenesetre. Drága, mert így magunknak kell újrafelfedeznünk sok olyat, amit nemegyszer az elméletből szinte készen megkaphatnánk. Igaz: így talán kevesebb a tévedés. De mégis könnyebb talán elkerülgetni egy már megépített út göröngyeit, mint újat építenünk mellette, nem is messze tőle. — Mert magyar nyelvészetünk nagyjából ezt tette a SAUSSURE-hatás korában, s tulajdonképpen ezt teszi ma is: inkább ösztönösen talál rá a materializmus és a dialektika egyes elemeire, mintsem elméleti tanítások tudatos alkalmazásaként.

Szándékosan fogalmaztam így: akkor is, ma is. Mert az az érdekes, hogy SAUSSURE hatásából magyar nyelvészetünk főleg azt fogadta be, ami benne a materialista szemléletnek és a dialektikus módszernek válhat elemévé; s visszautasította belőle, ami benne metafizikus, vagy szélsőséges idealizmusba vivő. De persze az ilyen elemek lassú felhalmozódása az ösztönösség útján aligha visz el a minőségi átalakulásig, a tisztánlátásig; ahogy nem vitt el akkor, s félt, hogy egymagában nem visz el ma sem. Mai elméletünkől és módszerünkől nem idegen sem a materializmus, sem a dialektika — beszélünk itt erről elég sokat három évvel ezelőtt²¹ —; de uralkodóvá csak akkor válhat, ha az ösztönös rátalálást egyre inkább a tudatos alkalmazás váltja fel. Persze az alkalmazásnak nem a lazíciusi módján, nem úgy, hogy egy hangos próféta ráhúzza az elméletet a valóságra, s rákényszeríteni igyekszik a kutatókra. Célravezetőbb a konkrét kutató munka meggyőző példáin bemutatni: hol segít az elmélet; hol nem több, mint kutató gyakorlatunk helyes sajátosságainak tudatos összege; hol kíván viszont nagyobb elmélyedést, de ad érte szilárdabb és igazabb eredményt az eddigieknél. Mert ma még egy kissé ott tartunk, hogy többen is, akik munkájukban felismerik, sőt tudatosan alkalmazzák a dialektikát, olykor szemérmeskednek ezt bevallani. Szolid fejlődésünknek pedig ez ad oly lassú jelleget, sőt ez rejti el fejlődésünk tényét is a nem eléggé fürkésző vizsgálódók szemei, sőt olykor a magunk szeme elől is. Mert aki saját és mások munkásságát tudatosan a materialista elmélet és a dialektikus módszer felől vizsgálja, az látja meg benne legkönnyebben a kétségtelen eredmények mellett a még meglevő hibákat és hiányokat is.

²¹ Utalok „A marxizmus és a dialektika kérdései a nyelvtudományi munkában” című vitasorozatunkra az 1955–56. oktatási évben. Beszámolókról a NyÍK. 1955/3–4., 1956/1. és 1956/2. füzetében; egy része megjelent: I. OK. XIII, 309–27.

6. Vessünk fel végül egy-két szempontot SAUSSURE életművének és utóéletének értékeléséhez. A közelmúltban mindkettőben szokásos volt csak azt keresni, ami negatív, ami idealista, ami metafizikus. A felszabadulás előtti — illetőleg kissé megkésve kb. 1947-ig tartó — korszak SAUSSURE-t nem vette eléggé tudomásul; az utána következő s a Sztálin-féle megnyilatkozásokig tartó korszak viszont nem igazságosan bánt vele, mert — főleg a marrista idők vezető egyéneinek előadásában — nem megérteni igyekezett, hanem megcáfolni, nem kritikailag tanulmányozni, hanem lejáratni. SAUSSURE-t nemegyszer pusztán utóéletéből, s annak is legszélsőségesebb megnyilatkozásaiból igyekezett megítélni és elítélni. A Sztálin-féle cikkek óta egyrészt az óvatos hallgatás, másrészt viszont a ferdtő elismerés, a marxizmussal való összehétközés jelei mutatkoznak körülötte (erre l. TAMÁS: III. kongr. 41).

Ami a saussure-i művet magát illeti: e gazdag gondolatrendszerben igen sok igazságnak, s szinte ugyanannyi tévedésnek adva van a magva. SAUSSURE-t nem elfogadni vagy megcáfolni kell, hanem kritikailag tanulmányozni, hogy kiemelhessük munkájából a hasznosat és igazat, s elvethessük a fölöslegeset és téveset. Ehhez egy jó magyar fordítás nagyban hozzásegítene.²² Magyar nyelvészetünknek ugyanis nem arra van szüksége, hogy ezt az értékelést valaki elvégezze számára, a többiek pedig elfogadják; hanem arra, hogy ez a munka a széles nyelvész közösség kollektív gyakorlatában végződjék el. — Ami pedig SAUSSURE utóéletét illeti: abban még inkább megvan minden, igazságok és tévedések halmaza egyaránt. Van, ahol szélsőséges idealizmus fejlődött belőle, van, ahol metafizikus egyoldalúsággá torzult. Másutt — nálunk is — hatása a materialista szemlélet és a dialektikus módszer bizonyos elemeinek felhalmozódását segítette elő. Mélységes igazságtalanság lenne azonosítani őt utóéletével, s még inkább annak csakis a rosszával. Ő nem azonos sem egyikkel, sem másikkal, csak önmagával; s értékelnünk is csak úgy lehet helyesen: saját műve alapján, azt a maga korába, előzményei és körülményei közé helyezve vissza.

7. Mindezek után a következőkben foglalnám össze főbb következtetéseimet SAUSSURE-nek 1945 előtti magyarországi hatásáról:

a) SAUSSURE követése nálunk az általános nyelvészetben nem imitáció, hanem adaptáció: mindenki a saját nézőpontjából, a maga oldaláról fogja fel, érti meg, kommentálja és fejleszti tovább őt, tulajdonképpen a saját önálló — olykor korábbi eredetű — gondolatainak támogatását, igazolását látva benne.

b) A követőket — bizonyos fokig még LAZICZIUST is — pozitivista iskolázottságuk és környezetük általában meggátolja abban, hogy SAUSSURE bármelyik tételét abszurdításig vigyék, hogy eltúlozzák és egyoldalúsítsák a nyelvszemléletet. — A széles többséget azonban a pozitivista iskolázottság még a SAUSSURE-höz való közeledésben is megakadályozza.

c) A fenti okokból nemcsak nem születnek nálunk nagy túlzások, de még a készen kapható külföldi túlzások sem találnak ide utat. LAZICZIUS merevsége is nagy ellenkezést vált ki; ez egyrészt pozitív, mert a ténytisztélet

²² Volt az előadás vitáján, aki a lefordítást fölöslegesnek gondolta, minthogy a mű a francia eredetin kívül német és orosz változatban is hozzáférhető. Magam azonban — s ebben nem is voltam egyedül — továbbra is azt gondolom, hogy az anyanyelvén való tanulmányozás lehetősége lényegesen több nyelvészt vonzana, mint az eredetiben való, még ha megvan is ez utóbbihoz a nyelvtudása. Ilyesféle megfontolást tükrözhet végeredményben az orosz fordítás megjelenése is.

oldaláról jön, — másrészt negatív, mert ez a tényisztelet maga túlzott és sok vonásában maradi. Mindenesetre: ha akadtak SAUSSURE-t túlzók a magyar nyelvészet körül, azok nem a magyar nyelvészek közül voltak.

d) Az elméletre nálunk annyiban hatott SAUSSURE, amennyiben általános nyelvészetünk egyáltalában volt. De igen kevésbé volt s igen elszigetelt helyzetben, s így maga a SAUSSURE-hatás is igen gyenge és szűk körű volt.

e) A gyakorlatba a saussure-i tanítások jórészt öntudatlanul, szállományként (= „gesunkenes Kulturgut” módján) szívárogtak be. Itt is ki-ki a maga addigi elgondolásának igazolását kereste vagy találta bennük öntudatlanul. A gyakorlatra tett hatás nagy része végeredményben hasznos és viszonylag pozitív, viszonylag előre vivő volt.

f) Érdekes ellentmondásaként fejlődésünknek: az elméletbe, de még inkább a gyakorlatba, SAUSSURE-től az került be nálunk, amiben ő maga a nyelvbéli dialektika pólusait felismerte, de e pólusok dialektikus összefüggését, illetőleg összefüggésük dialektikáját korántsem. Így a magyar nyelv-tudományban SAUSSURE hatására lényegében a dialektikus módszernek egyes elemei halmozódtak fel; de csak elemei, igen távol a teljességtől, sőt magától a dialektikává érlelődéstől is.

g) A külföldön itt-ott szélsőséges idealizmusba tendáló nyelvszemlélettel szemben nálunk a pozitívizmus a nyelvi tényekhez tapadás révén egy józanabb, a materializmus elemeit tartalmazó szemlélethez vezetett. Ez azonban az ösztönösség jellegét, az elmélettől való általános idegenkedés terhét s a kor eszmei zűrzavarát hurcolva végül is nem materializmussá, hanem olykor eklekticizmussá, máskor jószerével „földhözragadtsággá” vált csak.

h) Mégis: a materialista szemlélet s a dialektikus módszer, legalábbis elemeiben, nem volt megdöbentően új 1950-ben, s nem áll távol hagyományos és 1950 óta fejlődött munkáktól ma sem. Ez részben előny, hiszen így hagyományos módszerünkől s eredményeinkből sok minden átmenthető. De hátrány is, hiszen aki felismeri az újban a réginek elemeit, az hajlamos rá, hogy a különbségeket szem elől téve, s megelégedjék az új szemlélet és módszer tudatos alkalmazása helyett az egyes részleteiben való ösztönös rátalálással.

i) SAUSSURE utóélete igen szerteágazó, minthogy maga a saussure-i mű is az. Hogy mi lett SAUSSURE-ből nyugaton, arról ő éppúgy nem tehet, mint arról sem, ami nálunk lett belőle. Benne mindennek adva volt a magva; az a talajminőségtől és az éghajlattól függött azután, hogy hol mely magvak keltek ki s szökkentek szárba. Mindenesetre: a kritikai tanulmányozást SAUSSURE még ma is megéri és megérdemli.²³

DEME LÁSZLÓ

²³ Ez utóbbi pontban foglaltakat korántsem így látja BUDAGOV (az 1954-ben megjelent cikk fordítása „A nyelvtudomány történetéből” címen a NyIK. 1956/1. füzetében), aki a későbbi izmusoknak SAUSSURE munkájában nemcsak magvát, hanem már kifejtett alakját látja, s ennek megfelelően rá hárítja értük a teljes felelősséget is.

